

VILLY DALL

FREMMEDE FUGL

– lille veninde, ukuelig tapper

Jeg kunde godt tænke mig, om du kom hjem en Lørdag og lavede en rigtig stor lithauisk Torsk!
Jeg skal hilse fra ^{alle} Venner og Bekendte. Og fra dem derhjemme i Thy. Og du vil nok ogsaa hilse alle du møder, specielt Karin og hendes Forældre. Det glæder mig meget, at I er sammen. Har I ogsaa truffet Trude og Freddy?

Tag nu og skriv mig et rigtigt langt Brev, næste Gang du er sammen med Karins Far. Og fortæl mig lidt om det hele. Du kan se, jeg er slet ikke "doven at svare".

Jeg savner dig meget, men alligevel synes jeg ikke, det er rigtigt at rejse. Det haaber jeg, du forstaar.

Jeg sender de hjerteligtse Hilsener til Lea og Dela og til alle Venner. Tænk lidt paa mig engang imellem

MUSEUM THY

Barb

Fremmede fugl – lille veninde, ukuelig tapper

2024 © Museum Thy

Jernbanegade 4, 7700 Thisted, www.museumthy.dk

Tekst:

Villy Dall, Museum Thy

Grafisk udarbejdelse:

Karin Fredsøe, Tilde Grafisk

ISBN nr.: 978-87-88945-88-1

Fremmede fugl – lille veninde, ukuelig tapper

af Villy Dall

Forfatteren Martin Jensen giftede sig med Manja – en jødisk-litauisk flygtning fra Nazityskland – som blev hans nærmeste veninde, men som han mistede, da hun og hendes søster måtte flygte til Sverige. Da hun kom hjem, var han død.

Forfatteren og digteren, korrekturlæseren, uden medlemskort til DKP,¹ men til folkekirken, Martin Jensen (1908-45), der var født i Sundby Thy og opvokset i en indremissionsk familie, er især kendt for sin roman *Vestenvind* fra 1942. Ved sin død blev han meget omtalt i hjemegnens aviser, som også senere har noteret sig begivenheder i tilknytning til hans navn. Hans navn kom igen på læberne hos mange på hjemegnen, da Landsbyforlaget i Hørdum 2007 udgav bogen *En hilsen til jer – Digte & noveller*. Tidligere havde museumspædagog Svend Sørensen redegjort for hans liv, forfatterskab og ægteskab i en artikel i *Historisk Årbog* 1989.

I flere af disse sammenhænge har man også noteret sig hans ægteskab med Manja (1899-1988) – at ægteskabet i første omgang var en humanistisk gerning fra hans side over for den landflygtige lidt ældre jødiske kvinde, som ellers skulle udvises til Island, men at deres samliv førte til stor hengivenhed dem imellem – for nu ikke at sige kærlighed, et ord, de ikke selv har anvendt. Da jødeforfølgelserne i Danmark satte ind i starten af oktober 1943, måtte Manja sammen med søsteren Lea flygte til Sverige, og da de kom hjem efter Befrielsen, var Martin død.

Det var så Mogens W. Jensen, der er søn af Martins bror Albert,² som i foråret 2022 satte mig på sporet af, at der var meget mere interessant at finde i Manjas historie, både før og efter ankomsten til Danmark. Han gav mig de første indledende oplysninger og henviste til andre familiemedlemmer.

Flemming Bak Jensen, der er søn af Martin og Alberts bror Johannes, har givet mange værdifulde oplysninger og tips, hvilket vil fremgå af artiklen og no-

terne. Senere fik jeg også kontakt med Martin Jensen, der er søn af Martin, Albert og Johannes' bror Henry og opkaldt efter den afdøde farbror. Han omgikkes i sin barndom og tidlige ungdom meget med Manja. Han har velvilligt læst denne artikel igennem på et forholdsvis sent tidspunkt og givet værdsatte kommentarer.

Dertil har jeg gennemgået både Manjas og Martins arkiver, begge på Det Kongelige Bibliotek i København.³ Også hertil er der henvisninger i artiklen og noterne. Videre har jeg benyttet Manjas erindringsbog fra 1982, *Litauen-Berlin: Fra jødisk lilleby til tyvernes kosmopolitiske storstad*, som jeg skal vende tilbage til. Den blev i øvrigt læst op i radioen af skuespiller Elin Reimer i programmet »Middagsføljetonen« i perioden 12.-26. september 1983.⁴ Endelig har jeg benyttet en lang række bøger og avisartikler, som vil fremgå af artiklen og noterne.

Mens Manja var i Sverige, skrev Martin den 12. februar 1944 kl. 24 (hans egen angivelse) digtet »Manja«, som indledes med linjen »Fremmede fugl, som kom til min rede«. Senere følger: »Arm var min rede og ribbet for fjerpragt // du bragte skønhed og hygge med dig // Skabte lidt lys midt i vinterens mørke // Stærk i din svaghed du styrkede mig«. Videre: »Lille veninde, ukuelig tapper // alt for lidt glæde bragte jeg dig«. Martin vidste ikke da, at han snart skulle dø, for digtet slutter: »Tror du mon ikke, veninde, vi finder // os efter stormen en fredfyldt plet? // selv et par fattige hjemløse fugle // har til lidt solskin og lykke vel ret«.⁵

Det fremgår ret mange steder, at Manja og Martin giftede sig i 1937, men Københavns Rådhus' vielseregister viser, at vielsen fandt sted på rådhuset

Manjas far med sine børn, f.v. Manja, Berl, Lea og Mina. (Fra omslaget på Manjas erindringsbog)

16. juni 1936.⁶ Af vielsesattesten fremgår, at Manja var født 10. september 1899 i Litauen, at de begge var ugifte, og at han var kontorassistent, hun syerske. Hendes navn opgaves som Menouche Leibovicaite,⁷ og med dette underskrev hun sig. I både Berlin og Danmark har hun altid kaldt sig Manja.⁸ Fra hendes ankomst til Sverige 1943 fremgår de samme data af indrejsedokumentet, dog blev stillingen her angivet som modist (hattemager).

DATTER AF KOBBERSMEDEN I PLUNGE

I erindringsbogen fortalte Manja, at hendes far var kobbersmed, som hendes farfar og oldefar havde været det, i Plunge i Litauen i det russiske guvernement Kowno (polsk for Kaunas; i dag er Plunge en by i amtet Telsiai i Litauen).

1918 erklærede Litauen sig sammen med Estland og Letland for selvstændige stater.

Erhvervet var usædvanligt for en jøde, hvoraf de fleste var skomagere og skræddere.⁹ På bogens bagside bringes et foto af faren med sine tre børn – foruden Manja broren Berl, »der kom ulykkeligt af dage i Sydafrika«, den yngre søster Lea, »der døde i København i 1981«, samt søsteren Mina, »der stadig lever«. Mere om de tre senere i artiklen. Mina var tidligt hjemmefra. Hun boede i Wilna (polsk for Vilnius, der 1922-39 var besat af Polen), hvor hun »levede efter en stor russisk digters ideer«.¹⁰

Manja fortalte i bogen om sine oplevelser under de russisk-litauiske krige 1918-20 og om de tyske tropper i landet.¹¹ Men fjenden blev fordrevet og Litauens selvstændighed sikret. Nu skulle alt være litauisk,

og Kaunas var den midlertidige hovedstad i den ny stat, efter at Polen havde erobret Vilnius. Ifølge Manja brød jøderne sig dog ikke meget om litauisk, men russisk ville de heller ikke vide af efter bolsjevikernes magtovertagelse. Så nu hentede jøderne i Plunge sig ikke en russisktalende lærer, men en hebraisktalende – en zionist – og dermed kom Palæstina ind i billedet som et nyt udvandringsland.¹²

Men efter nogle måneder kom flere af dem tilbage – de var ikke vant til det hårde landbrugsarbejde, og de fik gul feber eller malaria. Udvandringen til Palæstina stilnede af, og nu udvandrede de litauiske jøder igen til USA og Sydafrika.¹³ Manjas fætter Benzel udvandrede dog til Beribidjan (i dag på dansk: Birobidzjan), »den kommunistiske jødestat i Sovjetunionen«.¹⁴ Han var som en del andre unge blevet grebet af kommunismen, ja, selv rabbinerens søn var det.¹⁵

Kobbersmeden i Plunge fik bud om, at hans datter Mina nu levede i den nærmeste landsby, gift med en revolutionær. Han kaldte datteren hjem, og hun kom med sin mand. Da de skulle af sted igen, fortalte Mina i fortrolighed Manja, at hun havde skrevet sin mands navn i sit pas som en sikkerhedsforanstaltning – altså var de næppe gift.¹⁶

Efter krigen og revolutionen fik kobbersmeden brev fra sin rige bror Loser, der boede i nærheden af Paris. Der var penge med, og Loser ville hjælpe ved at tage et barn til sig. Barnet blev Manja – udvalgt af farbroren efter et fotografi. Hun tog afsked med hele byen, og for første gang i sit liv kørte hun til jernbanestationen: »Jeg var på vej ud i den store verden«.¹⁷ Vi må være nået til starten af 1920'erne, men årstal er nærmest fraværende i bogen.

Den første folketælling i det selvstændige Litauen fandt sted 7. september 1923, hvor Manja for længst må være rejst: 7,6 pct. af befolkningen eller 153.743 definerede sig selv som værende af mosaisk eller israelitisk tro.¹⁸

En gang vendte Manja tilbage til Plunge. Kort før 2. Verdenskrigs udbrud i september 1939 rejste hun gennem det nazistiske Tyskland i tog, fordi hendes far var alvorligt syg. Og hun nåede at pleje ham den sidste tid, han levede, fremgår det af forordet til erindringsbogen.¹⁹ Dette, selv om forældrene, som vi skal

se nedenfor, fordømte det liv, hun senere levede i Berlin, og afbrød forbindelsen.

Faren nåede altså at dø. Men moren må formodes at være forsvundet i den litauiske shoah,²⁰ som var ganske brutal, og som ikke kun de tyske invasionsstyrker stod for, men som i høj grad blev initieret og udført af litauiske nationalister.

Ved tyskernes besættelse af byen den 25. juni 1941 boede der 1700 jøder i Plunge, mens der ved den første litauiske folketælling 1923 havde været 1815.²¹ Der havde i mellemtiden været en del udvandring. Selv under de pressede forhold i 1930'erne var det ellers lykkedes det jødiske samfund i Plunge at opretholde fem synagoger med hver sit sociale arbejde samt en række skoler, også med overbygninger.

Allerede 26. juni blev byens jøder drevet ind i en ghetto ved synagogen Bet Midrash, hvor de mere eller mindre sultede, indtil de blev udryddet helt ved en aktion 13.-14. juli, hvor de blev ført til landsbyen Kausenai og skudt.²² Det er, hvad det er lykkedes at skaffe af oplysninger om Manjas familie og i øvrigt det jødiske samfund i Plunge.²³

Den allersidste overlevende jøde i Plunge, skulptøren Jacob Bunka, har sagt i et interview, at 2300 jøder fra området blev slagtet af tyskerne.²⁴

LIVET UDE I DEN STORE VERDEN

Efter knap to dage i tog nåede Manja til Gare du Nord i Paris. I hånden havde hun som aftalt billedet, og den rige farbror hentede hende i en stor grå bil. De kørte til det hotel, hvor farbroren boede, når han var i Paris på forretningsrejse fra sit landsted uden for byen, hvor hun blev indkvarteret.²⁵ På landstedet fik hun to værelser. Hun tabte dog efterhånden hurtigt lysten til det meste og gjorde sig rent ud til bens.²⁶

Så kom der et brev fra søsteren Mina, som skrev, at hendes mand²⁷ var blevet løsladt, og at de nu begge befandt sig i Berlin, hvor de arbejdede for »russerne« og ville være med til at »opbygge en ny verden«. Næste dag pakkede Manja i hemmelighed sine ting i en lille kuffert »og forlod huset uden at efterlade nogen besked«, for det ville have været meningsløst at tale med farbroren. Hun tog toget til Paris, skaffede sig et visum til Tyskland og købte en billet til Berlin.²⁸

Igen står vi uden årstal. Men det må være i 1922, Manja ankom til Berlin, for snart hører vi om hyperinflationen – verdenshistoriens værste – som fra oktober 1922 til august 1923 blev værre og værre – med over 300.000 pct. om måneden, da den var på sit højeste, indtil USA 1924 satte ind med hjælp.²⁹ Inflationen skyldtes i overvejende grad de krigsskadeserstatninger, Versailles-traktaten fra 1919 pålagde Tyskland, men også manglende tillid til den tyske mark, både indenlands og udenlands.³⁰

I Berlin mødte Manja søsteren Mina og dennes mand, men snart rejste de videre til Moskva.³¹ Det er sidste gang, vi i bogen læser om Mina. Men i Manjas arkiv findes optegnelser om, at Mina stadig boede i Moskva, da hun i 1963 og 1964 fik visa til at besøge Manja og Lea i København. Manja havde fået det udvirket gennem udenrigsminister Per Hækkerups besøg i november 1963 og gennem statsminister J. O. Krag's besøg sammen med fru Helle Virkner Krag i februar 1964.³² Det er jo tæt på hinanden, men ifølge arkivet er der tale om to besøg.

Manja mødte i Berlin også sin veninde Zilly fra Plunge. Hun arbejdede som modist og fik Manja i lære hos sin arbejdsgiver, den russiske emigrant Margarete Iwanowna. Her mødte Manja så for første gang den tyske antisemitisme, personificeret ved kollegaen Klärchen, der var medlem af det tysk-nationale parti og jævnlige gav jøderne skylden for blandt andet inflationen. Da den rasede, måtte modisten indskrænke sit personale, og én af de fyrede, Gerda, sagde, at kan man ikke få arbejde, må man jo trække på gaden. Det var Manjas første møde med prostitutionen.

Manja og Zilly læste hver dagen avisen *Die Rote Fahne* og meldte sig ind i kommunistpartiet (KPD). De to havde fortsat arbejde med at sy hatte om, og butikken blev delvist udvidet med en russisk indvandrer, der drev både pantelåner- og marskandiser-virksomhed. Man rykkede sammen på værelser og i senge – men de to klarede sig indtil videre, dog med sulten påtrængende indimellem. Råheden herskede mange steder: »Zilly og jeg var meget nedslåede, vi følte os snydt for den nye verden«.³³

Zilly fandt sig et andet arbejde og mistede troen på revolutionen. Det gjorde Manja ikke, men til gengæld

gik hun – for første gang, lades vi til at forstå – med en mand hjem, taleren fra et revolutionært møde. Han var »en godt udseende mand med store, kloge øjne«. Trods den ubekvemme indkvartering i en tidligere butik sammen med en række andre revolutionære, nød de deres »unge kærlighed«. De fik dog fnat af den madras, de lå på.

Manja var den eneste af beboerne, som stod op om morgenen for at gå på arbejde – hos modisten. Snart fik hun et tilbud fra en konkurrerende butik hos Klawdija Philippowna, der også var russisk emigrant og havde været danserinde før revolutionen. Men så blev Manja syg af overanstrengelse, lå med feber i en uge – og blev sagt op.³⁴

Hun flyttede nu sammen med sin ven og andre til endnu værre forhold, og nøden gjorde hende til tyv – hos sin seneste arbejdsgiver stjal hun en sort persianerpels. Hos en pantelåner fik hun 100 mark (måske er vi nået hen efter guldmarkens indførelse 1924) ved at fremvise sit legitimationsbevis.³⁵

Da det blev sommer, forsøgte hun og vennen sig som kanonfotografer – ikke at det gav meget, især ikke på gaden, hvor de som regel fik en *groschen* (10 pfennig) som almisser, uden at folk var interesseret i billedet. Men så slog de sig på portrætfotografering ved arrangementer, herunder til postkort. Vennen var en bedre fotograf end hun, skriver hun i bogen. Til gengæld arbejdede hun hurtigere, og det var der indimellem brug for.³⁶ Og så kommer en datering, idet hun i bogen nævnte, at de fotograferede ved »den første røde frontkæmperdag i Berlin«.³⁷ Den fandt sted den 21.-22. maj 1925.³⁸

Nu kom så lillebroren Berl på besøg. Forældrene havde sendt ham, for de troede ikke på hendes breve. De havde flere gange sendt bekendte, der var i Berlin, til hendes adresse, men hun havde nægtet sig hjemme. Berl tog hun dog imod – havde ikke set ham, siden han kun nåede op til bordkanten.

Broren blev fornærmet, da hun ville vise ham Berlin. Det havde de jo hørt om alt sammen i radioen derhjemme. Han tog afstand fra hendes livsførelse – at bo sammen med en mand uden at være gift var en skændsel, ikke bare for familien, men for hele jødedommen. Han pakkede sin kuffert og rejste sin vej,

og »jeg hørte aldrig siden fra ham«. Og endnu værre: »Heller ikke mine forældre ville længere vide af mig. Når jeg skrev til dem, kom brevene uåbnede retur«. ³⁹ Som nævnt ovenfor døde Berl senere ved en ulykke i Sydafrika, hvortil han formentlig var udvandret som mange andre litauiske jøder. ⁴⁰ Martins nevø Martin husker dog, at Manja og Lea i midten af 1960'erne besøgte Berl i Sydafrika.

Nu blev der så endelig igen bud efter hende som modist. En tidligere kunde, Fru Ehlers, der boede i en villa i bydelen Grunewald, bestilte flere hatte til en tur til St. Moritz. Så Manja fik en forretning op at stå, samtidig med at hun hjalp en ven, Gerd, i hans bådebyggeri, der dog hurtigt fik en ende. ⁴¹

Hendes ven begyndte for alvor at skrive. Han fik udgivet en roman, der både var en succes og kritiseredes af anmelderne. Han fik nærmest fast gage af forlaget, og de havde nu egen lejlighed nær ved Alexanderplatz. En dag fik hun det dårligt, men en læge klarede aborten, og hun tog på kurophold. Da hun vendte tilbage, var lejligheden renoveret, men vennen flyttet: »Vores kærlighed skulle jo have været evigt! (...) min ven var pludselig så berømt, at helt andre kvinder end jeg sloges om ham (...) Og jeg gik også ind for den frie kærlighed, så jeg kunne ikke engang sige noget til det, jeg måtte bare bide tænderne sammen. Forbi er forbi!«

Hun begyndte så at leje værelser ud, først til forfattere, senere til malere. En lejer bestjal hende, så hun forsøgte sig først på socialkontoret, men blev så indlagt på sygehuset, hvorefter hun igen fik job som modist. ⁴²

Men så tilbød en tidligere kunde, der havde været indehaver af et modeatelier, hende job i sin ny virksomhed, et bureau, som skaffede partnere. Manja skulle »åbne døren for gæsterne, lede dem til venteværelset, give dem en avis eller veksle et par venlige ord med dem«. Senere beskrives virksomheden som en »massagesalon«. En storkøbmand fra Hamburg tog toget til Berlin for at kunne være en kvindes slave i et par timer, men det skulle ikke være dem fra Kurfürstendamm. Det skulle være damer af det gode selskab. Ham tog husets frue sig selv af. Men der var også kvinder, som solgte sig selv til at blive pisket, ef-

ter at de havde indgnedet sig med en særlig væske: »Så blev der i det mindste ikke mærker, selv om gæsterne pryglede dem halvt til døde«. ⁴³

Men Manja fik snart nok: »Mange af klienterne var mere eller mindre perverse, og jeg blev klar over, at denne verden også forgiftede menneskenes blod. Jeg ville væk derfra, jeg ville ikke se mere, ikke høre mere. Jeg forlod dette hus som jeg gik og stod, uden hat og uden frakke. Jeg løb bort derfra, som om jeg blev forfulgt«. ⁴⁴

Men da hun kom ud på Ku'damm, var gaden fyldt med nazister. Og her kommer så en datering: Det var forsoningsfestens aften (yom kippur), altså 9. oktober 1932. Da døren til synagogen åbnede sig, var nazisterne over jøderne for at slå løs på dem: »Det så ud, som om hele Kurfürstendamm havde forvandlet sig til vores perverse massagesalon«. Hun undgik det ikke:

»(...) også jeg var kommet ned på Kurfürstendamm, også jeg havde en næse som den, alle jøder har, og jeg fik slag ligesom de. Ikke engang i vores ghettoby Plunge havde jeg oplevet progromer, jeg kendte dem kun fra de gamles beretninger (...) Progromer var altid et forvarsel om svære, onde tider (...) Det varede timer, før politiet skaffede orden, og man kunne komme væk fra Kurfürstendamm.«

Hun overvejede at tage hjem for at åbne for gashanen, men drev i stedet om i gaderne. Så gik hun ind på en restaurant, men faldt så i snak med en dame, som senere betalte for dem og inviterede hende hjem til sig i nogle dage. Til sidst måtte Manja dog indrømme, at hun ikke var til kvinder. Alligevel blev hun boende og måtte finde på alt muligt for at underholde damen. Til sidst begyndte hun at drikke.

Så sendte damen hende til læger – en, to, tre – og til sidst til en psykoanalytiker, hvor hun blev udspurgt om alt muligt: »På sådan en bedrøvelig dag kom der gæster til middag; de fortalte, at Adolf Hitler var blevet rigskansler. Man fortalte det omtrent, som om der var opstået et voldsomt uvejr, som snart igen ville drive over«. ⁴⁵

Nu er vi så nået til 30. januar 1933, hvor den tyske præsident Paul von Hindenburg udnævnte Hitler til kansler i en koalitionsregering. Resten af den fortælling er, som man siger, historie, og den skal der ikke nærmere redegøres for her.

Villaens nabo hed Müller og var »Standarten-führer«. ⁴⁶ Han havde længe interesseret sig for, hvad der foregik i den kunstnerisk interesserede kvindes hjem, og en aften blev der så husundersøgelse. Derefter blev værtinden og Manja indsat i en celle hos Politipræsidiatet – sammen med alle billeder og bøger fra villaen. Der sad andre kvinder samme sted, og de mente ikke, at Manjas værtindes gode forbindelser kunne hjælpe nogen mere. Flere fortalte deres historier. ⁴⁷

Pludselig blev værtinden og Manja løsladt. Manja tog ikke med hende hjem, men stod nu midt på Alexanderplatz, der var fyldt med uniformer. Hun gik så hjem til sin lejlighed, der var raseret: »*Min vens roman var blevet brændt offentligt. Der var ikke længere noget tilbage af mit gamle liv og de gamle venner. Hvad skulle jeg her længere*«. ⁴⁸ Og her kommer så bogens afsluttende kapitel:

»Jeg skrev til et dansk ægtepar, som jeg havde lært at kende nogen tid forinden, og de opfordrede mig til at komme til Danmark som deres gæst. Jeg modtog med taknemmelighed deres invitation, solgte hele mit indbo og hvad jeg ellers ejede for en togbillet og fem mark i lommepenge og forlod Berlin.« ⁴⁹

Så vidt oversætteren Mogens Dupont-Petersen, der var kunsthistoriker. Det er dog en noget blodfattig afslutning, når man sammenligner den med den tyske original i Manjas arkiv (her i min oversættelse):

»Jeg solgte hele mit indbo og alle mine sager for en billet og fem mark i lommepenge – og forlod Tyskland. Uden en pfennig i lommen stod jeg i et fremmed land. Fattige folk pisser hundene på, mig bed en hund. Dette bid indbragte mig 100 kroner. For disse penge lejede jeg mig et værelse, købte papir og skrev denne bog.« ⁵⁰

Manja skrev åbenbart mere end erindringsbogen. Det er ikke lykkedes at finde nogen udgivelse, men i DR's arkiverede programoversigter kan man se, at den 27. juli 1972 oplæste skuespiller Alf Lassen i P1 novellen *Den skønne Liana* af Manja Kupfer Jensen – oversat til dansk af Martin Jensen.

SAMLIVET MED THEODOR PLIEVIER

I Mogens Dupont-Petersens forord til Manjas erin-

dringsbog, der må bygge på samtaler med hende, nævnte han, at hun levede sammen med forfatteren Theodor Plievier, der indtil 1933 hed Plivier. ⁵¹ Men navnet nævnes ikke i selve erindringsbogen, så det er ikke helt klart, om hendes »ven« i Berlin er den samme hele vejen igennem skildringen. Det ser dog sådan ud i det interview, hun gav til Virtus Schade, og som blev trykt i *Berlingske Tidende* 5. november 1982 i forbindelse med bogudgivelsen. Martins bror-søn Martin Jensen mener dog det modsatte:

»Manja fortalte mig engang, at hun havde boet sammen med én, der forlod hende, da jødelovene kom, men ville ikke fortælle mig vedkommendes navn: »Det har han trods alt ikke fortjent«. Det gjorde et stort indtryk på mig, og jeg blev derfor meget for-bavset, da jeg kunne læse om Plivier i bogen, da det ikke harmonerede med min opfattelse af ham.« ⁵²

Blandt de mange kunstnere, hun og Plievier om-gikkedes i Berlin, nævnte Dupont-Petersen i sit forord forfatterne Ernst Toller, Lion Feuchtwanger, André Gide og Jef Last samt teatermanden Erwin Piscator. ⁵³

Journalist og forfatter Harry Wilde, Plieviens gode ven, tilegnede sin biografi fra 1965 til Plieviens fire »koner« – Maria, Manja, Hilde[gard] (se nedenfor) og Margret – »koner« i citationstegn, for han var al-drig gift med Manja, selv om de ifølge Wilde levede sammen 1924-31. ⁵⁴ I sin upublicerede artikel »Om forfatteren Martin Jensen« skrev hun dog om sin tid-ligere »mand«. ⁵⁵ Ét er, at de har levet i, hvad man i Danmark fra 1929 kaldte et »kammeratægteskab« – nedladende »at leve på polsk«. ⁵⁶ Noget andet er, at han først blev skilt fra Maria, da han i 1931 ville gifte sig med Hildegard. ⁵⁷ I øvrigt er Manja ikke nævnt i de omtaler af Plievier, man kan finde på internettet – måske netop, fordi de ikke var gift – men på trods af, at flere af dem angiver Wilde som kilde. ⁵⁸

Wilde skrev, at omkring månedsskiftet april-maj 1924 forlod Plieviens kone Maria og deres to søn-ner lejligheden i Rigaer Strasse. Han lovede Maria løbende at sende hende penge, stort set hvad han tjente, selv om det gennem de senere år mere var tak-ket være en anden kvinde, »den lille litauiske hattema-gerske Manja med det store hjerte, datter af en jødisk håndværker«. Han tilføjede: »Når Plieviens boghandel

ikke indbragte noget, sendte hun af egen lomme ugentlige bidrag til børnene og Maria». ⁵⁹

Mange år senere fortalte Plievier til Wilde, at Manja også i 1945 havde sendt Maria en pakke levnedsmidler til hendes bopæl i Urach. Det havde han ikke selv vidst, da han i 1949 havde truffet både Manja og Lea hos Wilde. Men levnedsmiddelforsendelsen førte til, at nazisterne ombragte 26 medlemmer af Marias familie. ⁶⁰ Måske ville Plievier, der ellers ikke var rundhåndet med penge, gøre gengæld, da han kort før sin død i 1955 gav Wilde rede penge til Manja og Hildegard. ⁶¹

Da Wilde efter Marias flytning igen kom på besøg i Rigaer Strasse, mærkede han straks, at der nu (igen) boede en kvinde hos Plievier. Og endelig mødte han så Manja og senere også dennes søster Lea. Og han kom godt ud af det med dem begge. Manja tog hver dag på arbejde i en hattesalon, hvor hun steg i graderne. Hun var flittig som en bi, og så havde hun en ualmindelig god smag, skrev han. ⁶²

I artiklen skrev Manja så også om, at hendes »mand«, altså Plievier, stak af med hendes veninde, skuespilleren Hildegard Piscator (født Jurczyk/Jurezyß), ⁶³ og hun nævnte i 1982 i interviewet med Virtus Schade, at Hildegards mand, teatermanden Erwin Piscator, tilbød hende ægteskab i stedet. ⁶⁴ Men hun ville ikke være nogen sensation. Wilde nævnte det naturligvis også. ⁶⁵ Manja blev boende i deres lejlighed, ⁶⁶ og senere flyttede Lea ind. ⁶⁷ Wilde nævnte videre med glæde, at han i 1937 traf de to søstre igen, nu i København. ⁶⁸

Det var Wildes overbevisning, at ingen af Plievers udgivelser kunne være kommet i stand uden hans kvinder. Romanen *Des Kaisers Kulis* kunne ikke være skrevet uden Manjas omsorg, men hun havde også litterær indflydelse, ikke mindst på flere af Plievers noveller, hed det. ⁶⁹ Hildegard Plievier skrev selv på bagsideomslaget af sin erindringsbog, at hun i 1931 giftede sig med Plievier som hans »Wasserfrau« (havfrue). ⁷⁰

Mogens Dupont-Petersen nævnte også i sit forord til Manjas erindringsbog, at Plievier fik sit store gennembrud i 1930 med *Des Kaisers Kulis*, mens de endnu levede sammen. Bogen blev oversat til 18

sprog. ⁷¹ Det var denne bog, der gav dem penge, men som også i Manjas erindringer førte til deres brud (se ovenfor).

I 1934 fik Theodor Plievier, hvis bøger var blevet brændt offentligt i Tyskland året før på grund af deres kritik af den tyske militarisme à la »kejseren gik, men generalerne blev«, ⁷² en indbydelse til et længerevarende besøg i Sovjetunionen, og Hildegard tog med ham. De fik imidlertid ikke lov til at komme tilbage til Tyskland, da man fratog dem deres tyske statsborgerskab – de blev »ausgebürgert«. De måtte så blive i Moskva indtil krigsslutningen 1945, hvor de fik lov til at flytte til DDR. I 1947 flygtede de til Vesten, hvor Theodor Plievier levede sine sidste år i Schweiz. ⁷³

DE GYLDNE TYVERE I BERLIN

»Berlin er indbegrebet af last og dekadence«, har journalist Johannes Stempel skrevet om 1920'ernes Berlin, der også, især efter stabiliseringen af økonomien efter august 1923, blev kendt som »de gyldne tyvere«. Han nævnte, at der alene rundt omkring Alexanderplatz fandtes 300 bordeller og timehoteller. Seksuelt kunne man købe alt, hvad hjertet (eller driften) begærede. ⁷⁴

Læserne har nok fra tid til anden stiftet bekendtskab med romaner, der foregår i Berlin i de samme 1920'ere frem til Hitler-koalitionens udnævnelse 30. januar 1933. Derefter tog det slut. Jeg henviser til forfattere som Alfred Döblin, Franz Hessel og Christopher Isherwood, der alle kan findes på dansk og er nævnt i litteraturlisten nedenfor. ⁷⁵

Allerede 1928 havde det lydt i en udmelding fra nazistpartiet NSDAP: »Fri kærlighed og afvigelse er udisciplineret. Enhver, der tænker homoseksuel kærlighed, er vores fjende«. Berlin havde ellers netop været »et åndehul for bl.a. homoseksuelle og transvestitter, der frekventerede byens mange frisindede barer«, som det hed i en artikel. ⁷⁶

I en anden artikel betegnedes Weimarrepublikkens Tyskland som et »demokratisk laboratorium i en farlig tid«. Og videre: »Det syndige frisindede liv i den tyske hovedstad forargede mange. Stoffer, homoseksualitet og almindelig løssluppenhed var en integreret del af den berlinske hverdag«. ⁷⁷ Og i en tredje artikel:

»Efter at nazisterne var kommet til regeringsmagten 1933, syntes det antimoderne borgerskabs håb at blive opfyldt. De ny magthavere begyndte grundigt at ud-drive den pulserende hovedstads lyst til libertinisme og frivolitet«. ⁷⁸

Den tyske historiker Wolfgang Schneider har skrevet, at den nazistiske stats omsorg for familien var »ensidigt befolkningspolitisk motiveret« og diskriminerede »i en grad uden historisk fortilfælde kvinden som en arvbunden fødmaskine«. ⁷⁹

Her var der ikke plads til nogen seksuelle afvigelser – erotikken skulle udelukkende rette sig mod forplantningen.

TIL DANMARK OG MØDET MED MARTIN JENSEN

I sin upublicerede artikel om Martin skrev Manja selv om anledningen til, at hun tog til Danmark, hvor hun mødte Martin:

»Jeg var dengang emigrant og boede hos familien Esther og Georg Gretor, som jeg havde lært at kende i Hamburg. Georg Gretor var dengang udlandskorrespondent for Politiken. Jeg blev fængslet, og da jeg senere kom ud fra fængslet, hørte jeg, at familien Gretor havde forladt Tyskland og var rejst til Danmark – deres fædreland. Jeg skrev straks til dem og fortalte om min skæbne, bl.a. at min mand var rejst ud af landet, oven i købet med en god veninde af mig. Familien Gretor svarede straks og inviterede mig til at komme. Familien Gretor blev min familie, og jeg boede dér, indtil jeg blev gift med Martin Jensen. Esther Gretor ⁸⁰ var som en mor for mig lige til det sidste.

Men Danmark blev hurtigt overfyldt med emigranter, og mange måtte forlade landet. Der var stor arbejdsløshed og stor fattigdom i Danmark, men i løbet af den korte tid jeg havde opholdt mig i landet, var jeg kommet til at holde meget af landet, af friheden og af den høje kultur. Familien Gretor havde imidlertid skrevet under på, at jeg skulle rejse ud af landet – til Island. Jeg var ulykkelig, men skæbnen ville, at jeg en aften mødte Martin Jensen hos nogle af mine bekendte. Vi snakkede om, at jeg skulle ud af landet, og uden at tænke sig meget om foreslog Martin mig, at vi skulle gifte os – så ville problemerne være ude af

Nr. 22221936

	Brudgom	Brud
Fulde Navn.	Martin Jensen	Manja Edvardsdatter
Fødselsdato.	5/4-1908	10/9-1899
Fødested.	Lyngby, T. Tidsted	Lillemor
Livstilling.	Kontorass.	Frue
Opholdssted (By, Gade, Nr.).	N. Kongens 101.	Vollersg 9
Tidligere Stilling som ugift, Ekommand (Eker) eller frakke. I de to sidste nævnte Tilfælde Oplysning om, hvor ofte vedkommende har været gift.		Nej
Navn, Stilling og Bopæl for de ved Vielsen fungerende Vidner.	1) Else Johansen 2) M. DOLL	Magistratsens 1. Afdeling.
Den Myndighed, der har udstedt Attest om, at Brevlighederne er i Orden, samt Attestens Udstedelsesdato.	27. 3. 1936	
Anmærkninger. Her anføres: 1) Eventuel Erklæring om, i hvilken Tid Børnene skal opdrages. 2) Brudeparrets Nationalitet, saafremt de ikke er danske Statsborgere	1) Tjekket 2)	

Vielsen er foretaget af Københavns Magistrat den 16. Juni 1936

Brudgommens Underskrift: M. Jensen
Brudens Underskrift: M. Edvardsdatter
Vidnernes Underskrift: Else Johansen, M. DOLL

KM11, HJØR

Vielsesattest for Manja og Martin, 16. juni 1936. (Arkivalier Online)

verden. Uden at tøve længe gik jeg naturligvis ind på Martins forslag. ⁸¹

I *Berlingske Tidende* i 1982 dramatiserede Virtus Schade lidt samtalen. Martin sagde: »Det er da meget nemt. De kan jo bare gifte Dem«, hvortil Manja spurgte: »Med hvem?«, og han svarede: »Med mig!« ⁸²

Om selve brylluppet fortalte hun:

»Vi kunne umuligt fremtrylle alle de nødvendige papirer, men takket være danskernes storsind for situationen blev vi dog gift. Journalisten Albert Daudistel fra *Berliner Tageblatt* og hans kone, skuespillerinden Edith Daudistel, holdt et festmåltid for os. ⁸³ Edith var en køn og klog pige, og hos en hjælpsom slagter havde hun fået de fineste koteletter. Jeg havde 13 kr. i lommen, og for dem købte vi et par sko til Martin – med dem, han havde på, kunne vi ikke vise os på

rådhuset. Vi fik også en lejlighed for 53 kr. om måneden samt et bord, et par stole og en seng, alt sammen gennem gode venner.»

Om deres ny liv som ægtepar fortalte hun videre:

»Martin Jensen fik en korrekturplads på Dansk Familieblad, og før han gik på arbejde, arbejdede han et par timer på sine egne ting. Det var meget tidligt om morgenen, da han skulle møde kl. 07 på korrekturarbejde. Så snart han kom fra arbejde, satte han sig ved skrivemaskinen igen. Vi spiste på det pensionat, hvor jeg arbejdede.⁸⁴ Der gjorde jeg 15 værelser rent den ene dag, og den anden dag serverede jeg og vaskede op for 40 personer. Lønnen var så ringe, at den knap nok rakte til mine cigaretter, og jeg måtte selv betale for den blå kittel med de hvide kanter – og den var ikke billig! Med Martins skrivemaskine var vi mere heldige; den fik vi for 20 kr. Martins venner mente, at den stammede fra Noas Ark. På den skrev Martin sin første digtsamling samt den lille bog *Med kors over døren*, som professor P. G. Lindhardt kaldte en lille perle af en bog,⁸⁵ og som med tiden udkom i flere udgaver.«

Georg Gretor var født i Barbizon i Frankrig som søn af den østrigske maler Rosa Pfäffinger og den

tysk-danske maler og kunsthandler Willy Gretor. Forældrene var ikke gift. Selv giftede han sig 1922 med den danske forfatter Esther Kaae, og de bosatte sig i København. Først var han korrespondent for amerikanske, tyske og schweiziske aviser, men 1928-33 blev han Politikens korrespondent i Tyskland. Som ung i Berlin havde han tilhørt kredsen omkring den socialistiske tegner og grafiker Käthe Kollwitz, der 1933 af nazistyrret blev erklæret for »entartet« og 1936 fik udstillingsforbud.⁸⁶

Gretor havde 1930, hvor nazistpartiet NDSAP fik 107 mandater i den tyske rigsdag, skrevet den første anmeldelse i *Politiken* af Hitlers *Mein Kampf*, der siden udgivelsen 1924 havde været upåagtet.⁸⁷ Gretor blev angrebet hårdere og hårdere i den tyske nazistiske presse, så det var klogt, at han ved nazisternes magtovertagelse 1933 flyttede tilbage til Danmark, hvor han blev redaktør på *Politiken*, ligesom han var tilknyttet *Göteborg Handels- og Sjöfartstidning*.

Parret boede i København, men havde også Jernrikhus i Frederikssund, hvor de i årene efter 1933 ofte husede tyske flygtninge. I disse år gjorde han i en række kronikker i *Politiken* hvad han kunne for at vække danskernes forståelse af, hvad nazismen kunne

Vennernes hilsen til ægteparret ved Martins fødselsdag 1942. (Fra Martins scrapbog på KB)

komme til at betyde for Tysklands naboer. Men 1938 blev Gretor afskediget, måske fordi bladets ledelse ønskede at indtage et mere neutralt standpunkt til den tyske statsledelse.

Det var dog ikke, som man kunne tro, et initiativ, der udgik fra Erik Scavenius, den tidligere og kommende udenrigsminister og senere tillige statsminister, der 1933-40 var formand for bestyrelsen for *Politiken*, og som »blandede« sig i bladets især udenrigspolitiske linje.⁸⁸

Nærmest tværtimod, må man forstå på Scaveniusbiografen Viggo Sjøqvist. For da Ellen Hørups tidskrift *Mennesket og Magten*, som Gretor ved afskedigelsen fra *Politiken* var blevet redaktør på,⁸⁹ efter 9. april 1940 måtte stoppe, henvendte Gretor sig til Scavenius, der 8. juli blev udenrigsminister, om at få noget oversættelsesarbejde, hvilket han fik på trods af modstand fra ministeriets pressebureau.⁹⁰

Gretor, der allerede 1934 havde gjort forsøg på selvmord, lykkedes 1943 vist med dette forehavende, men der er også skrevet om et »skrøbeligt legeme«. Samme år, som Regeringen Scavenius holdt op med at fungere. Om der er nogen sammenhæng, vides ikke.⁹¹

OM MARTIN JENSEN OG KOMMUNISMEN

Da jeg 2007 i *Thisted Dagblad* skrev om Landsbyforlagets udgivelse af digte og noveller af Martin Jensen, var artiklen forsynet med overskriften »Interessante nye bidrag fra troende kommunist« og redegjorde for, at Martin Jensen formentlig beholdt sine kristne tro, og han meldte sig da ej heller ud af folkekirken. Jeg nævnte også hans reservationer over for den moskva-dirigerede kommunisme.⁹²

Morten Thing nøjedes da også med i sin disputats fra 1993 at skrive, at Martin Jensen omkring 1933-34 kom »ind i det kommunistiske miljø«. Ifølge samme bekendte Martin sig til »ultravenstre kommunisme og socialmoderne«. Om hans i dag stadig berømte roman *Vestenvind* hed det, at den ikke var agitatorisk, men lagde sig i »den pontoppidan-kirkske tradition«.⁹³

Om Martins forhold til kommunismen skrev Manja i sin artikel om ham: »Martin var en hengiven sympatisør, men ikke partimedlem, så vidt jeg ved.«⁹⁴ Og så fortalte hun videre:

»Under den store forfatterkongres, der blev afholdt i Moskva i 1937-38, blev forfatteren André Gide og hans sekretær, den hollandske forfatter Jef Last, efter deres taler og diskussioner ekskluderet af partiet – og uden at tænke over komplikationerne besøgte de på deres tilbagerejse os i København. De var faktisk mine bekendte (fra Berlin, se ovenfor, red.) og venner af min første mand (Plievier, red.), som heller ikke just var nogen god reklame for partiet.⁹⁵ Partiet (DKP, red.) meldte sig til Martin med det samme, det blev kendt, at de to forfattere var i byen og gæstede os. Den første, der meldte sig, var forfatteren Hans Kirk. Han ringede til Martin og bebrejdede ham, at han husede to ekskluderede personer. Desværre kunne vi heller ikke huse dem i vores lille lejlighed, men de var dog vore kære gæster. Martin var lykkelig over at komme i forbindelse med de to forfattere af verdensformat, og jeg havde et par dage, hvor jeg kunne opfriske gamle dage i Berlin. På kort tid var en del af Martins venner som blæst væk, men der kom hurtigt nye til.«

Hun fortalte i forlængelse heraf, at hun og Martin holdt salon i deres lille lejlighed:

»En gang om ugen havde vi åbent hus, hvor man diskuterede politik, litteratur og alt muligt, som var sket i ugens løb. Vi kaldte disse aftener »Turgenev-aftener«, da han var den første forfatter, vi debatterede.⁹⁶ På mysteriøs vis havde jeg fået min samovar med fra Tyskland, og på disse aftener var vores lille lejlighed som et dampbad på grund af den kogende samovar og de temperamentsfyldte unge menneskers diskussioner – det var simpelthen skønt på disse aftener. Martin var lykkelig og kunne komme med sine kloge, vittige replikker – men så kom mørket over landet og ind i vores stue.«⁹⁷

Måske var det netop disse aftener, venner hyldede, da de til Martins 36-års fødselsdag 5. april 1942 lavede en collage til »*Favorit-Ægteparret*«.

Her er vi så nået til den tyske besættelse af Danmark og forfølgelsen af de danske jøder.

DE REVOLUTIONÆRES TEATER – OG BRECHT

Men før vi går videre med den, skal vi lige runde Martins forbindelse til det revolutionære teater i Kø-

benhavn i 1930'erne. Manja nævner det ikke meget, men det fremgår dog af notater i hendes arkiv, at hun kendte Ruth Berlau, som hun traf i København ved en teateropførelse, men hun mødte aldrig Bertolt Brecht. Hun nævnte også, at hun og Martin kom sammen med Frida og Bertel-Budtz Müller. Thyboen Martin havde været sekretær for thyboen Bertel, fremgår det.⁹⁸

Bertel Budtz-Müller var 1925-28 leder af det socialdemokratiske Arbejdernes Teater (AT), som åbnede med den daværende statsminister Thorvald Staunings skuespil fra 1905 *Livets Løgne*. 1927 introducerede Budtz Müller på AT den tyske dramatiker Ernst Toller (som var blandt Manjas omgangskreds i Berlin).⁹⁹ Frida Budtz-Müller (født Tidán) var en af skuespillerne på AT.¹⁰⁰

AT hørte til på den venstre side af Socialdemokratiet og ebbede efterhånden ud, men 1937 lykkedes det at samle et hold af skuespillere fra AT og RT til en opførelse af Bertolt Brechts *Fru Carrars Geværer*. Revolutionært Teater (RT) var et dansk agitpropteater, som blev startet 1932 af Per Knutzon. RT opførte flere tekster af Brecht, blandt andet scener fra *Moderen* 1935, og Brecht skrev 1934 til RT sin *Tale til danske Arbejderskuespillere om Iagttagelsens Kunst*.¹⁰¹

Den sidste opførelse blev *Fru Carrars Geværer* 1937 – måske var det ved den anledning, Manja mødte Ruth Berlau, som instruerede på både AT og RT, herunder netop denne forestilling.¹⁰² Berlau blev senere Brechts sekretær, dokumentarist og elskerinde, efter at hun 1935 mødte ham, mens han og hans kone, skuespilleren Helene (Helli) Waigel, med deres børn var flygtninge i Danmark 1933-39, hvor de boede i Svendborg.¹⁰³

Blandt skuespillerne på RT var Dagmar Andreasen, som spillede hovedrollen i *Fru Carrars Geværer* 1937, mens Else Alfeldt og Henry Jul Andersen havde mindre roller i stykket. Samtidig med at RT turnerede med stykket, blev det opført med professionelle tyske emigrantskuespillere og Helene Weigel i hovedrollen på Borups Højskole i København 14. februar 1938.¹⁰⁴

Dagmar Andreasen fortalte i sin erindringsbog fra 1980, at noget af det, de spillede i RT, sketch og småstykker, lavede skuespillerne selv, men ellers spillede

de tekster af Hans Scherfig, Hans Kirk (som havde familiemæssige rødder i Thy), Otto Gelsted og Poul Henningsen (PH).¹⁰⁵ De hørte alle til gruppen: »Der var Martin Jensen oppe fra det nordjyske (...) og ham holdt jeg meget af. Han døde tidligt. Hans mor var meget religiøs, og Kirk sagde om hende, at hvis hun havde levet et andet sted, var hun blevet en rigtig socialistisk kæmpe«.¹⁰⁶

En gennemgang af Dagmar Andreasens og Mogens Voltelens arkiver på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv (ABA) gav dog ikke noget resultat med hensyn til, hvilket tekster Martin har bidraget med til RT.¹⁰⁷ Det er ej heller tydeligt på den værkfortegnelse fra 1967, der findes i Martins arkiv, om de skuespil, der opgives, har været opført på RT. Der indgår i øvrigt flere dramatiseringer for marionetteater. Martin Jensen er endvidere slet ikke nævnt i det 2023 posthumt udgivne enorme værk *Brecht og danskerne* af Brecht-eksperten Hans Christian Nørregaard.¹⁰⁸

LEA OG »DEN DØDE MURER« – OG DEN SPANSKE BORGERKRIG

Blandt skuespillerne på RT var altså Henry Jul Andersen, som også var gruppens sekretær og dermed en af de ledende.¹⁰⁹ Han var uddannet murer ligesom sin far og bror. Men han var arbejdsløs, så han brugte al sin tid i gruppen, huskede Dagmar Andreasen, der oplyste, at han var ret lille, nåede kun hende til skuldrene – »en lillebitte forkommen og forpjusket én«, som ikke havde megen succes hos »pigerne«.¹¹⁰ Henry bidrog også med tekster til gruppen, herunder digte.¹¹¹ Men han var også lydmand, når det kneb, for eksempel simulerede han kanontorden med trommer til *Fru Carrars geværer*.¹¹²

Selv skrev Henry et brev til Brecht 12. januar 1938, hvori han først takkede Brecht for stykket og nævnte, at måske var skuespillerne ikke lige så begejstrede som publikum. Han nævnte Dagmar Andreasen, kunstner Else Alfeldt og en »arbejdsmand Groth« som de bedste skuespillere. Han spurgte også, om Ruth [Berlau] havde videresendt hans digte til stykket.

I brevet tiltalte han modtageren som »Kamerad Bert Brecht« og med »du« og »dich«, om end han – som man gjorde i nogle venstreorienterede kredse i

Vielsesattest for Lea og Henry, 9. juli 1937. (Arkivalier Online)

Henry giftede sig 9. juli 1937 på Københavns Rådhus med Manjas søster Lea, der også var kommet fra Berlin som flygtning. Historien er måske den samme som Martin og Manjas – det er i hvert fald, hvad Leo Kari opgav i sin bog fra 1952 om de spaniensfrivillige.¹¹⁴ Leas navn blev i såvel Danmark som Sverige i vielses- og andre registre stavet Leja. Lea var, fremgår det af vielsesattesten, født 26. december 1901 i Plunge i Litauen med efternavnet Leibovic, men efternavnet var ved ægteskabets indgåelse Schmiljun, idet det blev oplyst, at hun var skilt i Berlin ved dom af 3. oktober 1932.¹¹⁵ Som erhverv oplystes det, at han

Det var Flemming Bak Jensen, der huskede, at Lea havde været gift med »den døde murer«, og med

hjælp fra Selskabet for Jødisk Historie lykkedes det at finde Leas indrejsebevis fra Sverige 1943 og dermed hendes efternavn, samt via Folketællingen 1940 også brylluppet i vielsesregistret. »Den døde murer« er således i eftertiden blevet et kaldenavn for Henry, men oprindeligt var det et digt, som han skrev til RT, og som indgik i Dagmar Andreasens mindebog om ham fra 1978.¹²⁶

Bogen indeholder en række digte af Henry, blandt andet »Glæder trods alt«, som blev fremsagt ved den ovenfor nævnte tyske opførelse af *Fru Carrars geværer* på Borups Højskole.¹²⁷ Et andet digt hedder »Kammerater«, og måske handler det om Lea. De to første vers lyder i hvert fald:

»Ren let frisk // kvinden gjorde mig glad // kammerat blev os fælles // sov så godt i nat // skal det lykkes // komplekset helt // overvinde? // kammerater // venner // jeg holder af jer // som kun dem der forstår // livet // kloge pi'e // smukke ho'de // stærke hånd // varme hjerte // gode // kvinde // kammerat // tovarisja // dosve donja?»¹²⁸

Er det kammeratægteskabet, han her skrev om, og som Dagmar Andreasen også nævnte, at man brugte i kredsen omkring RT? Man skulle jo prøve hinanden af.¹²⁹ For Henry og Leas vedkommende måtte det så også være juridisk af hensyn til hendes ophold, da hun ved brylluppet blev dansk statsborger. Men måske var deres ægteskab kun proforma eller ikke-lykkeligt, for i det ovennævnte brev til Brecht betegnede Henry sig som værende »alene«.¹³⁰

Dagmar Andreasen oplyste, at hun havde fået digtene tilsendt fra maleren Carl-Henning Pedersen, efter at hans kone, maleren Else Alfelt, var død.¹³¹ De havde begge hørt til kredsen omkring RT, hvor især Alfelt havde været aktivt medlem. Medlemmerne af kredsen gik ud og ind hos hinanden, og indimellem boede de også hos hinanden, når det kneb, blandt andet boede Henry i perioder hos såvel Alfelt som Dagmar Andreasen.¹³² Til den samme kreds af kunstnere – dem, der fra 1949 indgik i COBRA-gruppen hørte ægteparret Agnethe Therkildsen og Ejler Bille, der også begge var malere.¹³³ De blev livslange venner af Manja, men det havde den særlige baggrund, at Martin og Bille havde delt værelse, mens de gik på

Birkerød Statsskole, hvorfra de begge tog studentereksamen 1930.¹³⁴

Med i COBRA-gruppen var også kunstnerægteparret danske Sonja Ferlov Mancoba og sydafrikanske Ernest Mancoba, hun billedhugger og han maler.¹³⁵ Sonja var fra ungdommen ven med Bille, og gennem keramikeren Lisbeth Munch-Petersen (født Bruhn) lærte hun dennes mand, forfatteren Gustaf Munch-Petersen, at kende.¹³⁶

Gustaf Munch-Petersen var også billedkunstner, og i den sammenhæng mødte han andre kunstnere af sin egen generation, dem fra »linien«,¹³⁷ og gennem Bille og keramikeren Christian Poulsen mødte han Vilhelm Bjerke-Petersen. Ved en havefest hos sidstnævnte i Birkerød traf han Sonja Ferlov og Richard Mortensen.¹³⁸

Efter at have sagt farvel med et brev til sin datter og gravide kone rejste Gustaf Munch Petersen til Spanien og faldt i slaget ved Ebro 1. eller 2. april 1938, stedfæstet til Gandesa – samme lokalitet, som er noteret ved efterlysningen af Henry.¹³⁹ De har dog ikke været dér samtidig, da Gustaf faldt i april og Henry først ankom i juni.¹⁴⁰ Ved Gustafs side var i øvrigt en ung digterspire fra Thisted, Johannes Abildgaard Jacobsen, som senere har beskrevet vennens fald og sidste ord: »*Saluda!*«¹⁴¹

Gustaf Munch-Petersens fætter og forbillede var Arne Munch-Petersen, fra 1928 partisekretær for DKP og 1933-35 det ene af partiets to første folketingsmedlemmer; den anden var partiformand Aksel Larsen. Arne Munch Petersen forsvandt i Sovjetunionen, hvor han under et besøg 1937 blev fængslet under en af Stalins mange udrensninger.¹⁴² Dette er nævnt for at vise, hvor godt de antiautoritære kommunistiske kunstmiljøer hang sammen, hvad enten folk nu havde partibogen i orden eller ej, og hvordan de delte overvejelser og værdier.¹⁴³ DKP's engagement i krigen i Spanien kan man få et godt indtryk af ved at kigge i *Arbejderbladet* den 17. juli 1938 – altså mens Henry var aktiv dernede.

For både Henry og Gustaf gjaldt, hvad der gjaldt de fleste af de danske frivillige på republikanernes side, at de var helt uden militær baggrund. Enkelte havde dog aftjent deres værnepligt i Danmark, og mindst én

– det senere kommunistiske folketingsmedlem Villy Fuglsang – havde derudover fået et lynkursus, inden han forlod Moskva for at rejse til Spanien.¹⁴⁴

Da Martin Jensen 1937 skrev sit digt »En hilsen til jer, kammerater«, der fortsætter »til dig, min ven og min bror // der kæmper i Spaniens bjerge // for frihed og lykke på jord«, var Henry endnu ikke taget til Spanien. Og da ordene 1996 kom til at stå på mindstenen for de spanskefrivillige i Churchillparken nær Frihedsmuseet i København, var Martin for længst død. Alligevel synes der at måtte være en sammenhæng, og det måtte der i hvert fald have været for både Manja og Dagmar Andreassen, hvis de havde nået at være med. Sidstnævnte nævnte dog aldrig hverken Manja eller Lea, men hun må jo have truffet og kendt dem, så små disse kredse var. Martins digt

synges, når de spanskefrivillige mindes og hyldes, på melodien til »Den lille trompetist«, der er en tysk børnesang fra 1930'erne.¹⁴⁵

NY FLUGT – OG EVIG ADSKILLELSE

Den tyske besættelsesmagt havde ventet længe, men natten til 2. oktober 1943 slog den til mod de danske jøder, der skulle indsamles og sendes til koncentrationslejren Theresienstadt. Det skete for ca. 500, mens de øvrige ca. 7000 – eller op mod 95 pct. – blev reddet over Øresund til Sverige.¹⁴⁶

Transporten skete i små både og på fiskekuttere, men der skulle betales. Også Manja og Lea kom over, og af Manjas arkiv fremgår det, at Martin skaffede pengene ved at låne dem af sin forlægger Carit Andersen – formentlig som en slags forskud for

D. nr. 889
1943.

UPPGIFT

rörande flyktning, som den 5/10 1943 ankommit till Sverige från Danmark.

Fulständiga för- och tillnamn: Manja Jensen
Fulständigt För- och Efternamn (Fyllnadsstyret) Kallnamnet understrykes:

Födelsedag: 10 september 1909
Födelseort: Plunge, Litauen.
Födelseort: Plunge, Litauen.
Nationalitet: dansk
Religion: mosaisk

Senaste bostadsadress i Danmark: Rømersgade 7 s, Köpenhamn.
Senaste bostad i Danmark
Genomgången skolor och event. avlagda högre examina: vanlig folkskola
Skolbarnnamn:

Yrkesutbildning: modist
Praktisk Utbildning:
Civilstånd: gift
Gift Uppf. En, Barns Namn og Alder. Hölle af Barnene er med! Doms Navn og Fødselsdag og Aar opgives.

Anledning till flykten: Jüdeförhöjelse
Orsaken till Flykten:

Tidpunkten för flykten från Danmark och platsen för denna: den 5 oktober 1943
Tiden för Flykten og Flykten er den indtaget?
från Köpenhamn

Överfarten till Sverige har skett medelst: motorbåt
Hvordan skete Overfarten, Hvilken Bådt var Det?

Tidpunkten för ankomsten till Sverige: den 5 oktober 1943 klockan 22:30
Tid för Ankomsten til Sverige:
Landningsplats: Ven
Stad för ankomsten till Sverige:
Medhavda pengar: 20 danska kronor
Medbragte Peng (Dansk Mast for sig)
Tillgodohavande i Sverige: intet
Tilgodehavende i Sverige:
Finnes giltigt pass och när utgår i så fall passets giltighetstid: nej
Finnes giltigt Pas? Hvarnær udløber Tiden for dette?

Anmärkning: Det var 1943

Ma 12 1943 den 12 oktober 1943

Ankomstdokument til Sverige for Manja, 12. oktober 1943. (Selskabet for Jødisk Historie)

D. nr. 889
1943.

UPPGIFT

rörande flyktning, som den 5/10 1943 ankommit till Sverige från Danmark.

Fulständiga för- och tillnamn: Lea Andersen
Fulständigt För- och Efternamn (Fyllnadsstyret) Kallnamnet understrykes:

Födelsedag: 26 december 1901
Födelseort: Åar
Födelseort: Plunge i Litauen
Nationalitet: dansk
Religion: mosaisk

Senaste bostadsadress i Danmark: St. Kongensgade 61, Köpenhamn.
Senaste bostad i Danmark
Genomgången skolor och event. avlagda högre examina: vanlig folkskola
Skolbarnnamn:

Yrkesutbildning: sømmerka
Praktisk Utbildning:
Civilstånd: gift
Gift Uppf. En, Barns Namn og Alder. Hölle af Barnene er med! Doms Navn og Fødselsdag og Aar opgives.

Anledning till flykten: Jüdeförhöjelse
Orsaken til Flykten:

Tidpunkten för flykten från Danmark och platsen för denna: den 5 oktober 1943
Tiden för Flykten og Flykten er den indtaget?
från Köpenhamn

Överfarten till Sverige har skett medelst: motorbåt
Hvordan skete Overfarten, Hvilken Bådt var Det?

Tidpunkten för ankomsten till Sverige: den 5 oktober 1943 klockan 22:30
Tid för Ankomsten til Sverige:
Landningsplats: Ven
Stad för ankomsten till Sverige:
Medhavda pengar: 80 danska kronor
Medbragte Peng (Dansk Mast for sig)
Tillgodohavande i Sverige: intet
Tilgodehavende i Sverige:
Finnes giltigt pass och när utgår i så fall passets giltighetstid: nej
Finnes giltigt Pas? Hvarnær udløber Tiden for dette?

Anmärkning: Det var 1943

Ma 12 1943 den 12 oktober 1943

Ankomstdokument til Sverige for Lea, 12. oktober 1943. (Selskabet for Jødisk Historie)

Hvordan gaar det Dela .Har hun faaet noget Arbejde ?
 Et lille Husholdningspergemaal, Manja. Hvad skal jeg gøre ved den
 Tomatpurre, du lavede. Skal jeg gemme den, eller kan jeg forære den
 væk. ?

Jeg kunde godt tænke mig, om du kom hjem en Lørdag og lavede
 en rigtig stor lithauisk Torsk!

Jeg skal hilse fra ~~alle~~ alle Venner og Bekendte. Og fra dem derhjemme
 i Thy. Og du vil nok ogsaa hilse alle du møder, specielt Karin og
 hendes Forældre. Det glæder mig meget, at I er sammen. Har I ogsaa
 truffet Trude og Freddy ?

Tag nu og skriv mig et rigtigt langt Brev, næste Gang du er
 sammen med Karins Far. Og fortæl mig lidt om det hele. Du kan se, jeg
 er slet ikke "doven at svare".

Jeg savner dig meget, men alligevel synes jeg ikke, det vil
 være rigtigt at rejse. Det haaber jeg, du forstaar.

Jeg sender de hjerteligtse Hilsener til Lea og Dela og Dig
 og til alle Venner. Tænk lidt paa mig engang imellem

Martin

Afslutningen på Martins brev fra København til Manja i Stockholm, 1. december 1944. (Martins arkiv på KB)

hans næste bøger, de to historiske romaner *Frihed for Loke* (1943) og *Hvad udad tabes*, 1864 (1944), der som flere andre af hans udkom på Carit Andersen's Forlag.¹⁴⁷

Lad os lige læse Manjas egen beretning i artiklen om Martin:

»Som jøde måtte jeg forlade landet – drivende våd i en halvt synkende jolle ankom vi midt om natten til Landskrona – vi syv mennesker, deriblandt en højgravid kvinde. Vores lille lejlighed blev stillet til modstandsbevægelsens rådighed, og Martin sov hos venner og bekendte. Til sidst blev Martin syg, og en dag i Stockholm kom forfatteren Otto Gelsted hen til mig med emigrantavisen *Danskeren*, og i den var der en nekrolog over Martin Jensen – Martin var død.«¹⁴⁸

Her fortalte hun ikke om forhistorien, men den må hun have fortalt til sin oversætter, Mogens Dupont-

Petersen, for i forordet til erindringsbogen fra 1982 skrev han: »Før aktionen mod de danske jøder blev hun varskoet af en tysk værnemagtsoldat – en ven fra årene i Berlin«. ¹⁴⁹

Manja skrev om ankomsten til Landskrona. Ifølge indrejsepapirerne for flygtninge ankom hun og Lea først til Hven, nemlig 5. oktober 1943 kl. 22.30 med motorbåd, og på begges papirer blev tilføjet i hånden, at de skulle overføres til Stockholm. Manja noteredes til at medbringe 20 danske kroner og Lea 80, men ingen af dem havde medbragt et gyldigt pas. Attesterne blev underskrevet i Malmö 12. oktober 1943.¹⁵⁰

I et interview med *Thisted Amts Tidende* efter hjemkomsten fortalte Manja, at hun forlod København i en fiskerbåd fra Gammel Strand midt på dagen 5. oktober 1943. I en lille kahyt lå ni mennesker trykket mod hinanden. Det var den første jødetrans-

port, der foregik i dagslys, men ingen på gaderne syntes at bemærke noget.

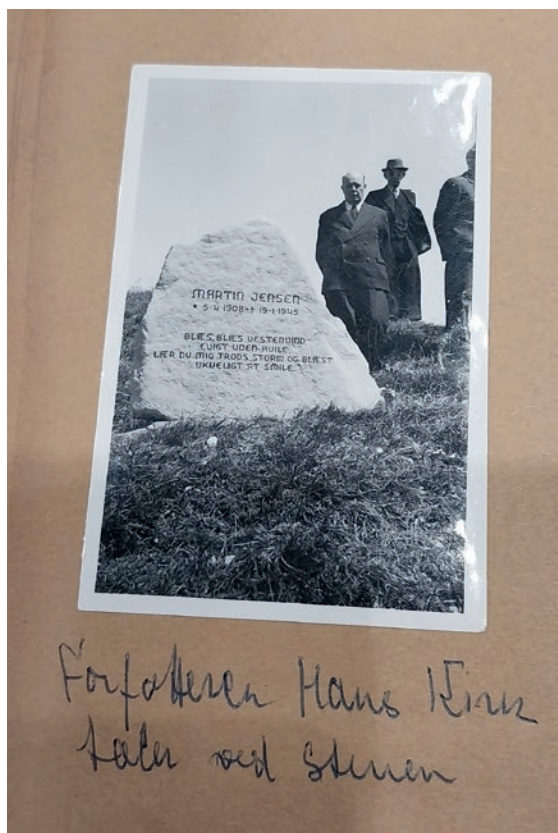
Overfarten skulle dog blive nok så dramatisk. På Øresund tabte man først kompasset, og så gik motoren i stå. Det gik ikke at få den i gang igen, og vandet begyndte at stige i båden. Så blev et gammelt tæppe hængt op som nødsejl. Endelig så de lysprikker i det fjerne, og så nærmede kysten sig. Der stod soldater og udtalte et: »*Välkommen till Sverige*«, og dyngvåde kom de endelig i land. Manja fik lov til straks at tage videre til Stockholm, fortalte hun, og her mødte hun tilfældigvis Fru Branting fra Norgeshjælpen,¹⁵¹ og det viste sig, at de kendte til hinanden gennem fælles venner.¹⁵² Hun fik straks arbejde i Lindqvists Hattlager.

Så kom Befrielsen: 20 måneder efter ankomsten rejste hun hjem igen – denne gang i en sovekupé på toget til København. Med mange kufferter. Men der gik lang tid, før hun vænnede sig til, at folk talte dansk på gaden. Mentalt var hun stadig i Stockholm.¹⁵³

Martin var ifølge dødsattesten død 18. januar 1945 på Ringe Sygehus;¹⁵⁴ ifølge nevøen Martin under et besøg hos gymnasievennen Axel Hole, der var læge i Ferritslev på Fyn.¹⁵⁵ Han blev begravet 24. januar på kirkegården hjemme i Stagstrup under stor deltagelse og med mange hilsener fra København. Hans søskende bar kisten, og der var efterfølgende mindesammenkomst i forsamlingshuset. Brødrene Johannes og Albert talte på kirkegården og i forsamlingshuset.¹⁵⁶ Dødsannoncen var underskrevet af Manja og Martins mor og stedfar, Marie og Anders Vestergaard.¹⁵⁷

Det blev Hans Kirk, der, som repræsentant for Dansk Forfatterforening, 13. juli 1947 afslørede den mindesten, som mange havde bidraget til. Den blev rejst på Skelhøj ved fødegården i Sundby Thy, som nu var ejet af Martins bror Johannes, der bød velkommen.

Ved indvielsen talte også Martins ven, læge »Carl Theilmann fra København«¹⁵⁸. Han sagde ifølge referatet i *Thisted Amts Tidende* blandt andet, at det ægteskab, Martin af godhed tilbød Manja, blev »til lykke og velsignelse for ham selv«. Og han fortsatte: »Det ægteskab fik betydelig større indhold og værdi end

Hans Kirk taler ved afsløringen af mindestenen 1947 på Skelhøj. (Fra Manjas fotoalbum)

mange af dem, der siges at være indgået alene af kærlighed«. Da hun var flygtet til Sverige, savnede Martin hende meget, og han længtes efter den dag, hvor de atter kunne mødes. Der blev holdt flere taler, og Frida Budtz Müller oplæste en del af Martins digte.¹⁵⁹

Kort tid før Martin døde, havde han 1. december 1944 sendt et brev til Manja i Stockholm. Brevet findes i hans arkiv. Hun havde åbenbart inviteret ham til Stockholm, men det afslog han. Til gengæld skrev han kærligt og kammeratligt om, hvor meget han savnede hende: »Jeg savner dig meget, men alligevel synes jeg ikke, det ville være rigtigt at rejse (...) Jeg kunne godt tænke mig, at du kom hjem en lørdag og lavede en stor litauisk torsk«.¹⁶⁰

Manja var med den dag på Skelhøj, og hun har efterfølgende indklæbet en række fotos i Mar-

tins scrapbog.¹⁶¹ I sin artikel om Martin skrev hun afslutningsvis:

»Da krigen var forbi og meget var forandret, kom jeg fra Sverige hjem til Danmark, og da krigens gru havde lagt sig, begyndte jeg at tænke på at rejse en mindesten over Martin. Ved hjælp af forfatterforeningen lykkedes det også. Den første taler var forfatteren Hans Kirk, og den store skare af tilskuere (...) lyttede til hans kloge ord. Senere skrev Hans Kirk i *Land og Folk* en kronik,¹⁶² et resumé over Martin Jensens forfatterskab, og kaldte kronikken »En demokratiets digter« – og det var Martin Jensen.«¹⁶³

Manja besøgte svigerfamilien i Thy de næste mange år, fortæller Flemming Bak Jensen, der 1979 flyttede til København for at læse samfundsfag på RUC. Der omgikkes han med Manja og var med til at tømme Leas lejlighed efter hendes død. Iblandt hjalp han Manja med at skrive breve og notater indtil hendes død.

I september 1980 tog skoleleder Chr. Goul-Jensen og hans søn Arne Goul initiativ til at stabilisere mindestenen. Der var i den anledning mindesammenkomst på både Skelhøj og Hotel Vildsund Strand.¹⁶⁴

Trods regn og blæst mødte ca. 100 frem på Skelhøj lørdag 13. september, kunne man om mandagen læse i *Thisted Dagblad*. Avisen bragte et billede fra højen af Manja og af tidligere skoleinspektør Orla Lundbo, der havde været ven med Martin, og som talte ved mindesammenkomsten på hotellet.¹⁶⁵ Broren Johannes Jensen, der nu var flyttet til Gundtoft, takkede for initiativet.

Og rektor Aage Rosendal Nielsen fra Verdensuniversitetet, der var opvokset på en gård nær Skelhøj, mindedes Martin og især den forbindelse, der havde været mellem deres mødre og deres tro. Det betød, at Rosendal som barn måtte læse Martin Jensens *Med kors over døren* fra 1933, som jo gik i rette med egnens miljø, ude i stalden ved lyset fra en lille flagermuslygte.¹⁶⁶

TYDELIG KVINDELIG UDSTRÅLING OG TILTRÆKNINGSKRAFT

Da Virtus Schade i efteråret 1982 mødte op i Manjas lejlighed i Rømersgade 7A i København, over gården, øverst oppe, blev han lukket ind af en »lillebitte, rynket dame med tydelig kvindelig udstråling og til-

Orla Lundbo og Manja i september 1980, da mindestenen på Skelhøj blev genafsløret efter renovering. (Tage Jensen / Lokalhistorisk Arkiv for Thisted Kommune)

Manja i haven. (Manjas arkiv på KB, fotograf ukendt)

trækningskraft», skrev han i sin artikel 5. november i *Berlingske Tidende*. Det var på én gang et interview med den nu 83-årige Manja og en omtale af erindringsbogen. Da han spurgte til, om hun havde en rød tråd i sit liv, svarede hun »ikke uden poesi«, og at »det var brudstykker af livet, der holdt mig sammen«. De talte så i interviewet om det liv, hun havde levet siden 1945.¹⁶⁷

På et tidspunkt solgte hun Martins arkiv til Det Kongelige Bibliotek (KB) for 1000 kr., fremgår det af hendes eget arkiv, og ved den lejlighed fik hun så meget kontakt med en »Hr. Tønnesen«, at han skaffede hende et job i garderoben.¹⁶⁸ Ifølge Flemming Bak Jensen var garderoben tillige ud- og indleveringssted for bøger og arkivalier, hvilket satte hende i forbin-

delse med mange mennesker. Hendes sprogkundskaber kom her til god anvendelse, når udlændinge søgte oplysninger på KB. Den samme historie fortalte hun selv til Schade:

»Det Kongelige Biblioteks seks år blev usædvanlige for en garderobedame. Med sit kendskab til russisk, polsk, bulgarsk, tysk (og jiddisch – »tysk og jiddisch er jo venner«) blev hun i stand til at tale med folk, der kom langvejs fra, og de amerikanske jøder omfavnede og kyssede hende, når de hørte jiddisch igen.«¹⁶⁹

Hun fortalte også om, hvordan mange har besøgt hende, heriblandt Mogens Dupont-Petersen, i den lille hybel i Rømersgade 7A, hvor der stadig stod bøger, som havde stået dér i 48 år og derfor var godt støvede. Men hun fortalte også om nogle år i en kolo-

nihave, hvor »kunstnerne og de andre sære folk« også kom, »så de øvrige kolonihavefolk stod udenfor og for-
bavset strakte hals«. ¹⁷⁰

Flemming Bak Jensen husker ikke kolonihaven, men det gør hans fætter Martin: »Den lå på Amager. Jeg mener, hun købte den sammen med sin gode tyske emigrantven Günther Granke, der arbejdede på B&W, men indførte mig i den tyske litteratur, gymnasiet nægtede at undervise mig i (Rilke, Heine, Goethe osv.).« Martin Jensen fortalte videre, at Granke hjalp Manja med haven, hvis altså ikke ligefrem de var fælles om den. ¹⁷¹

Schade fik det indtryk, at årene på Det Kongelige Bibliotek og i kolonihaven var »de gode år«: »Men ikke lige så gode som de onde år i Berlin«. Og videre: »Og når hun siger »hjemme«, mener hun stadig tyvernes Berlin«. Det gav ham artiklens overskrift: »Hendes bedste år var de onde år i Berlin«. ¹⁷²

Manja sagde også, at hun stadig havde ham så meget i tankerne, at hun ville »sætte Martin en evig sten«.

Det blev med blandt andet pengene fra erindringsbogen til »Forfatteren Martin Jensen og Hustru Manja Jensens Legat«, som stadig findes og administreres af Dansk Forfatterforening. I beskrivelsen hedder det: »Legatet skal tildeles en fortjenstfuld forfatter (lyriker eller romanforfatter), hver anden gang en forfatter af jødisk oprindelse og hver anden gang en jyde«. ¹⁷³

Legatet har i snart mange år været for lille til, at det kan uddeles hvert år, som tilfældet i øvrigt er for en række, også langt større, legater. Årsagen er, at det er svært at forrente en legatformue, og det er kun renterne, der må uddeles af, for ellers forsvinder legatet jo langsomt.

Om Manjas levevilkår umiddelbart efter krigen har Flemming Bak Jensen fortalt, at hun indimellem fik opgaver fra Det Kongelige Teater, og da Christian X døde i april 1947, fik hun bestilling på en sørgedragt med hat til Dronning Alexandrine. Da det ikke var muligt at skaffe sørgeflor, farvede hun gardinstof sort.

Referencer og litteratur

ABA = Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, København.

KB = Det Kongelige Bibliotek, København.

TAT = Thisted Amts Tidende.

TD = Thisted Dagblad.

Andersen, Poul 1928;: *Dansk statsborgerret*. Nyt Nordisk Forlag.

Andersen, Troels og Lars Kærulff Møller 2000: »Forord.« I: Kærulff Møller, Lars: *Gustaf Munch-Petersen*. Bornholms Kunstmuseum og Silkeborg Kunstmuseum.

Andreasen, Dagmar 1974: »Klassekamp er også kultur« *Land og Folk*, 15.03.1974.

Andreasen, Dagmar 1978: *Henry Jul Andersen – Den Døde Murer*. Rosa Luxemburgs Forlag.

Andreasen, Dagmar 1980: *Teaterarbejder – Politisk teater*. Hans Reitzel.

Andreasen, Dagmar og Torben Bjerg Clausen 1988: *Midt i verden*, Forlaget Tiden.

Berlau, Ruth 1956: »Brudstykker om Brecht.« *Politiken*, 13.10.1956.

Berlau, Ruth 1986: *Brechts Lai-tu – Erindringer og notater af Ruth Berlau, udgivet af Hans Bugge*. Gyldendal.

Brod, Max 1961: »Efterskrift.« I: Scholem-Alejchem: *Mælkemanden Tewje*. Wangels Forlag.

Bruun, Vibeke m.fl. 1980: *Revolutionært Teater i 30'erne*. Speciale, Aarhus Universitet.

Brøndum Josephsen, Niels 1976: *Dansk politisk teater i mellemkrigstiden – med særlig henblik på Arbejderteatret og dets kulturpolitiske og teaterhistoriske baggrund*. Speciale, Aarhus Universitet (s. 46-49).

Bøgh, Nikolaj 2003;: *Hækkerup Aschehoug*.

Dahlmann Olsen, Robert 1971: *Sonja Ferlov Mancoba – Et udvalg af billeder med indledende tekst*. Vor Tids Kunst, nr. 72. Gyldendal.

Dall, Villy 2007: »Interessante nye bidrag fra troende kommunist.« *Thisted Dagblad*, 17.11.2007.

Daniene, Neringa 2018: *The Silenced Muses – A Testimony to Life, Not Death*. Udg. Middletown, Delaware, USA (opr. Litauen).

Dansk-Jødisk Genealogisk Database (tom.brondsted.dk/djgdb/?ged=1).

Das Gupta, Oliver 2023: »Die uendlichen Weiten der Triebe.« *Spiegel Geschichte*. Ausgabe 4.

Dean, Martin (red.) 2012: *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933-1945*, bind II: »Ghettos in German-Occupied Eastern Europe«, del B. Indiana University Press.

Döblin, Alfred 2013: *Berlin Alexanderplatz – Fortællingen om Franz Biberkopf*. Rosinante.

Ebbesen Jensen, Andreas og Andreas Abildgaard 2023: »Nazi-sterne knuste de homoseksuelles paradisi« *Historie* nr. 7, 2023.

- Faurby, Ib 2009: »Danske frivillige i den lange krig.« I: Mariager, Rasmus: *Danskere i krig 1936-48*. Gyldendal.
- Faye Jacobsen, Anette 2023: »Ellen Hørup.« *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* (kvindebiografiskleksikon.lex.dk/Ellen_Hørup)
- Fjeldsøe, Michael 2013: *Kulturradikalismens musik*. Museum Tusculanums Forlag (kap. 14: »Agitprop-teatret«, s. 281-299).
- Floto, Inga 2017: »Hjerneflugt – Tyske emigranthistorikere i skyggen af nazismen.« *Historisk Tidsskrift*, bind 117, hæfte 1.
- Frandsen, Per 2012: »De ønskede og de uønskede – Indfødsretten og retsopgøret efter Besættelsen.« *Historisk Tidsskrift*, bind 112, hæfte 1.
- Freuchen, Peter 1963: *Erindringer*. Gyldendals Tranebøger.
- Frey, Felix 2020: »A Fluid Iron Curtain – Norwegian-Soviet Hydropower Cooperation in the Pasvik Valley, 1955-1965.« *Scandinavian Journal of History* 45:4.
- Fuglsang, Villy 1981: »Pasaremos« – *den spanske borgerkrig 1936-39*. Danmarks Kommunistiske Parti, Nordjysk Distrikt, Østbyens Afdeling, Aalborg.
- Gadegaard Pedersen, Gudrun 2016: »Kroppens kampplads.« *Information*, 09.09.2016 (information.dk/kultur/2016/09/kroppens-kampplads)
- Goertz, Heinrich 1974: *Erwin Piscator in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*. Rowohlt.
- Haarmann, Hermann og Christoph Hesse (red.) 2014: *Briefe an Bertolt Brecht im Exil (1933-1949)*, bind 2 (1937-45). De Gruyter, s. 738-740 (brev fra Henry Jul Andersen, dat. Kbhvn. 12.01.1938).
- Harsløff, Olav (red.) 1976: *Kunst er våben – Socialistisk teaterarbejde: Analyser, reportager, erindringer, interviews, erfaringer*. Tiderne Skifter
- Hartelius, Inger m.fl. 1976: *Arbejdernes Teater og Revolutionært Teater – eksempler på socialdemokratisk og kommunistisk bevidsthedsmanifestation i mellemkrigstiden*. Eksamensopgave, Odense Universitet (s. 135, 148-150).
- Hecht, Werner (red.) 1984: *Bertolt Brecht i Danmark: Stationer – opholdssteder – værker – venskaber*. Brecht-Zentrum der DDR, i samarbejde med Svendborg Kommune.
- Hee, Thomas 2023: »Skibssabotører bombede løs i ly af storpolitisk magtspil.« *Politiken Historie*, nr. 30, august 2023.
- Heiberg, Morten 2009: »Leo Kari: En dansker i spansk krigstjeneste 1923-38.« I: Mariager, Rasmus (red.): *Danskere i krig 1936-48*. Gyldendal.
- Hessel, Franz 2021: *En dag mellem to verdenskrige*. Klara W.
- Holch Andersen, Knud og Flemming Skipper 2018: *Syndikalist-løjtnanten: Bertel Budtz Müller og hans generation – En biografi*. Forlaget Knakken
- Holst, Hanne-Vibeke 2022: *Kriger uden maske*. Gyldendal.
- Isherwood, Christopher 2002: *Mr. Norris skifter tog & Farvel til Berlin*. Signet.
- Jensen, Albert 1963: »En thylandske forfatter – Martin Jensen, den evnerige, der døde så ung.« *Jul i Thy* 1963.
- Jensen, Bent 1984: *Stalinismens fascination og danske venstreintellektuelle*. Gyldendal.
- Jensen, Manja (u.å.): »Manja Jensen's artikel om forfatteren Martin Jensen.« Manja Jensens arkiv, Det Kgl. Bibliotek.
- Jensen, Martin 1965: »Fremmede fugl.« *Jul i Thy* 1965.
- Jensen, Martin 2007: *En hilsen til jer – Digte & Noveller*. Landsbyforlaget.
- Jørgensen, Carsten 1986: *Fra Bjelkes Allé til Barcelona – Danske frivillige i Spanien 1936-39*. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck.
- Jørgensen, Lisbet 2002: »Revolutionært Teater – et eksempel på 1930'ernes danske agitprop-teater.« *Arbejderhistorie*, nr. 4.
- Kebir, Sabine 2002: *Helene Weigel – Abstieg in den Ruhm, Eine Biographie*. Aufbau Taschenbuch Verlag.
- Kebir, Sabine 2006: *Mein Herz liegt neben der Schreibmaschine – Ruth Berlaus Leben vor, mit und nach Bertolt Brecht*. Editions Lalla Moulati.
- Kari, Leo 1952: *De danske spaniensfrivillige*. Rosenkilde og Bagger.
- Kirk, Hans 1949: »En demokratiets digter.« *Land og Folk*, 13.05.1949.
- Kupfer Jensen, Manja 1988: *Litauen-Berlin – Fra jødisk lilleby til tyvernes kosmopolitiske storstad: Erindringer*. Gyldendal.
- Larsen, Henning N. 2023: *Dømt i 1946*. Forlaget Underskoven.
- Levin, Dov 2000: *The Litvaks – A Short History of the Jews in Lithuania*, Yad Vashem.
- Lidegaard, Bo 2003: *Jens Otto Krag 1962-78*. Gyldendal.
- Lundqvist, (Inge) Britta 1976: *Arbejderteater i Danmark 1898-1940*. Speciale, Københavns Universitet (s. 111-115).
- Mariager, Rasmus (2024): *Sjælekampen – Danskernes kolde krig*. Gyldendal
- Miles, Elza 1994: *Lifeline out of Africa – The art of Ernest Man-coba*. Human & Rousseau.
- Myklebost, Kari og Stian Bones 2012: *Caution & Compliance – Norwegian-Russian Diplomatic Relations, 1814-2014*. Orkana Akademisk.
- Møller, Morten 2017: *De glemtes hær – Danske frivillige i den spanske borgerkrig*. Gyldendal.
- Nielsen, Jens-Emil 1973: »Bert Brecht lærte danske arbejdere at bruge ord som våben.« *Aktuelt*, 19.04.1973.
- Nørregaard, Hans Christian 2023: *Brecht og danskerne*, Forlaget Multivers.
- Pedersen, Naja 2007: »Vores Heerup.« *Louisiana Magasin*, nr. 26.
- Persson, Sune 2003: »Vi åker til Sverige« – *De vita bussarna 1945*. Bokförlaget Fischer & Co.
- Persson, Sune 2009: *Escape from the Third Reich – Folke Bernadotte and the White Buses*, Frontline Books.
- Petersen, Randi K. 1986: »Opgør med myten om Ruth Berlau« og »Brechts muse på Fiolen.« *Land og Folk*, 08 og 09.11.1986
- Plievier, Hildegard 1960: *Ein Leben – gelebt und verloren*. Verlag Heinrich Scheffler.
- Preston, Paul 2013: *The Spanish Holocaust – Inquisition and Extermination in Twentieth-Century Spain*. Harper Press.
- Ranning, Bent 1985: »Brechts forstødte engel.« *Aarhus Stiftstidende*, 11.12.1985.
- Rydal Jørgensen, Lærke og Kirsten Degel (red.) 2022: »Det kolde øje – Tyskland i 1920'erne.« *Louisiana Revy*, 63. årgang, nr. 1.

Schade, Virtus 1982: »Hendes bedste år var de onde år i Berlin.« *Berlingske Tidende*, 05.11.1982.

Scherfig, Albert m.fl. 2014: *Brødrene Nielsen – Breve fra Den spanske borgerkrig*. Forlaget Nemo.

Schneider, Wolfgang 2002: *Hverdag i Hitlers Tyskland*. Bogfabrikken.

Sjøqvist, Viggo 1973: *Erik Scavenius – Danmarks udenrigsminister under to verdenskrige, statsminister 1942-45*, bind II. Gyldendal.

Skipper, Flemming 2010: »Fra borgerkrig til dødsræs.« *Historisk Årbog for Thy og Vester Hanherred* 2010.

Sohn, Ole 1992: *Fra Folketinget til celle 290 – Arne Munch-Petersens skæbne*. Vindrose.

Sohn, Ole 2007a: *Gustaf Munch-Petersen – og Den spanske borgerkrig*. Forlaget Sohn.

Sohn, Ole 2007b: *I kamp og kærlighed – Elna Hiort-Lorenzens dramatiske liv*. Forlaget Sohn.

Spector, Shmuel (red.) 2001: *The Encyclopedia of Jewish life before and during the Holocaust*, bind II. Yad Vashem.

Stabell, Annette 1990: *Else Alfelt – Universets farver*. Borgen.

Stadshil, Lisbeth 2023: »Käthe Kollwitz.« (denstoredanske.lex.dk/K%C3%A4the_Kollwitz)

Stremmel, Johannes 2018: »Anita Berber: Wie sündig das Berlin der Zwanziger Jahre wirklich war.« *GEO Epoche Kollektion nr. 12: Die Weimarer Republik*. (geo.de/magazine/geo-epoche-kollektion/19744-rtkl-anita-berber-wie-suendig-das-berlin-der-zwanziger-jahre)

Søndergaard, Georg 1997: »Misse, Mie og Marie – Om højtidelige og uhøjtidelige personnavne.« *Mål & Mæle*, nr. 1.

Thing, Morten 1993: *Kommunismens kultur – DKP og de intellektuelle 1918-1960*, bind I-II. Tiderne Skifter.

Tvevad, Jesper 2023: »Den spanske borgerkrig.« (denstoredanske.lex.dk/Den_Spanske_Borgerkrig)

Wassermann, Andreas 2023: »Seid fruchtbar und mehret euch – wenn ihr ›Arier‹ seid.« *Spiegel Geschichte*, Ausgabe 4.

Weitz, Eric D. 2020: »Weimar: Demokratisk laboratorium i en farlig tid.«, *Politiken Historie*, nr. 14.

Wilde, Harry 1965: *Theodor Plievier – Nullpunkt der Freiheit*. Verlag Kurt Desch.

Øvig Knudsen, Peter 2011: *Hippie 1 – Tre år og 74 dage der forandrede Danmark*. Gyldendal.

Informanter:

Allan Falk, København, Selskabet for Jødisk Historie/Dansk-Jødisk Genealogisk Database.

Flemming Bak Jensen, Vanløse (brorsøn til Martin Jensen).

Mogens W. Jensen, Skive (brorsøn til Martin Jensen).

Martin Jensen, Hårby (brorsøn til Martin Jensen).

Yuval Naor, arkivar og forsker, Museet Yad Vashem, Jerusalem.

Noter

- 1 Danmarks Kommunistiske Parti, stiftet 1919, eksisterer stadig. Partiet var repræsenteret i Folketinget 1932-60 og 1973-79. Kandidater stiller i dag op på liste Ø hos Enhedslisten. Siden 2006 har partiet igen eget partikontor. Den seneste kongres blev holdt 2012 (se dkp.dk).
- 2 Se A. Jensen 1963.
- 3 Indleveret til KB 1986. Består i vid udstrækning af udat. optegnelser, men også af originalmanuskriptet på tysk til hvad der 1982 blev til erindringsbogen på Gyldendal. Det fremgår af Manjas arkiv, at hun solgte Martins arkiv til KB for 1000 kr.
- 4 Fremgår af programoversigterne i arkivet på dr.dk.
- 5 Original renskrift i Manjas arkiv (KB). Trykt i bl.a. *Jul i Thy* 1965, s. 44, og M. Jensen 2007, s. 39.
- 6 Vielsesregistret, s. 422, vielse nr. 2222/1936.
- 7 Det er ikke fundet, hvilket personlige dokumenter Manja medbragte til Danmark. Flemming Bak Jensen mener ikke, at hun havde et tysk pas, og hun havde ikke som søsteren Lea (se nedenfor) været gift før. Leibovic kan været litauisk for det tysk-jiddische efternavn Leibowitz, og efter litauisk navnetradition (Manja forlod landet efter selvstændigheden 1918) får en datter tilføjet -aite, mens en kone får tilføjet -iene.
- 8 Flere steder på nettet kan man læse, at Manja er et gammelnordisk navn, men det synes der ikke at være noget belæg for. Derimod er det af navneforskere kendt som en hypokorisme eller et hypokoristikon (kælenavn) fra russisk for Maria, jvf. Søndergaard 1997, s. 31.
- 9 Kupfer Jensen 1982, s. 11ff. Det meste af Litauen gik fra Polens Tredje Deling 1795 til Rusland og dermed sammen med de øvrige »lande« i det jødiske bosættelsesområde (1791-1917), kendt internationalt som »The Pale of (Jewish) Settlement«. Pale betyder palisade, altså et område, som er lukket inde, eller hvorfra andre er lukket ude. Jøderne måtte i tsarriget ikke bosætte sig uden for dette område, og de måtte kun udøve bestemte erhverv. Se f.eks. det jødiske onlinebibliotek (jewishvirtuallibrary.org/the-pale-of-settlement); Brod 1961, s. 211ff. (Manja har formentlig kendt Brod fra 1920'ernes literære cirkler i Berlin, og da bogen udkom, forærede hun et eksemplar til Martins nevø Martin, husker denne, jvf. mail af 18.01.2024)
- 10 Kupfer Jensen 1982, s. 17ff.
- 11 Kupfer Jensen 1982, s. 30ff, 48ff.
- 12 Kupfer Jensen 1982, s. 67ff.
- 13 Kupfer Jensen 1982, s. 78ff.
- 14 I dag den Autonome Jødiske Oblast.
- 15 Kupfer Jensen 1982, s. 89ff.
- 16 Kupfer Jensen 1982, s. 75.
- 17 Kupfer Jensen 1982, s. 95ff.
- 18 Levin 2000, s. 127.
- 19 Kupfer Jensen 1982, s. 8

- 20 Det hebraiske navn Shoah («Katastrofen») regnes i dag for en mere korrekt betegnelse for jødeudryddelsen end Holocaust («Brændoffer»). På samme måde som man i Tyskland officielt har omdøbt Krystalnatten 1938 til Rigsprogramnatten eller Novemberprogramen 1938. Henvisningerne til afbrænding og knust glas synes for jøderne at komme fra netop den nazistiske tankegang (se holocaust-uddannelse.dk). En tysk side nævner, at betegnelsen Krystalnatten blev overtaget af den nazistiske propaganda, og derfor bør den undgås i dag (pogrome1938-niedersachsen.de/november-pogrome-1938).
- 21 Iflg. eng. Wikipedia.
- 22 Spector 2001, s. 1004f; Dean 2012, s. 1105.
- 23 Jeg har mødt venlig imødekommenhed, når jeg har henvendt mig til museer, arkiver og andre institutioner, men det er ikke lykkedes dem i deres arkiver at finde flere oplysninger af relevans til denne artikel. For indsatsen takker jeg: Dansk Jødisk Museum; Office of the Chief Archivist of Lithuania; Lithuanian State Historical Archives; Jewish Heritage Lithuania; The Lithuanian Jewish Community; YIVO Institute for Jewish Research; Yad Vashem – The World Holocaust Remembrance Center; og Wiener Wiesenthal Institut für Holocaust-Studien.
- 24 Artiklen »The last Jew in the Lithuanian village of Plunge has made it his life's work to commemorate the Jews killed there in War World II – and to remind locals of their past deeds« (woodsnyagoges.lt).
- 25 Kupfer Jensen 1982, s. 101f.
- 26 Kupfer Jensen 1982, s. 105.
- 27 Ifølge Manjas arkiv hed Minnas mand Nissen Pops og var en jødisk publicist i USSR. Han blev senere under Stalin – omkring 1935, sandsynligvis – sendt i internt eksil i Sibirien i 11 år, men rehabiliteret af Krustjov efter 1956. Da han vendte hjem, havde han en ny »kone« med, hvilket ramte Minna hårdt, da hun i alle årene havde knoklet for at kunne sende ham mad, ja, så meget at hun og deres datter selv iblandt havde måtte sulte. Der er ikke fundet andre oplysninger om ham ved almindelig google-søgning.
- 28 Kupfer Jensen 1982, s. 105f.
- 29 nationalbanken.dk
- 30 Marie Ebbensgaard i kompendium 2001 til økonomisk historie (bennike.org/downloads/div/okohis1.pdf).
- 31 Kupfer Jensen 1982, s. 106, 115.
- 32 Lidegaard 2003, s. 130 ff, 136; Bøgh 2003, s. 237ff.
- 33 Kupfer Jensen 1982, s. 106ff.
- 34 Kupfer Jensen 1982, s. 125ff.
- 35 Kupfer Jensen 1982, s. 139ff.
- 36 Kupfer Jensen 1982, s. 145ff.
- 37 Rote Frontkämpferbund (RFB) eksisterede 1924-29 og var den paramilitære del af Kommunistische Partei Deutschlands (www.mythoselser.de/rfb.htm).
- 38 Se billedteksten på akg-images.de/CS.aspx?VP3=SearchResult&VBID=2UMESQJ7V0PWM3
- 39 Kupfer Jensen 1982, s. 151f.
- 40 Levin 2000.
- 41 Kupfer Jensen 1982, s. 152ff.
- 42 Kupfer Jensen 1982, s. 157ff.
- 43 Kupfer Jensen 1982, s. 177f.
- 44 Kupfer Jensen 1982, s. 181.
- 45 Kupfer Jensen 1982, s. 181f.
- 46 Rang svarende til oberst i de nazistiske paramilitære organisationer SA, SS eller Waffen-SS.
- 47 Kupfer Jensen 1982, s. 185ff.
- 48 Kupfer Jensen 1982, s. 190f.
- 49 Kupfer Jensen 1982, s. 191f.
- 50 »Ich verkaufte meine ganze Einrichtung und all meine Sachen für eine Fahrkarte und fünf Mark Taschengeld – und verließ Deutschland. Ohne einen Pfennig in der Tasche stand ich in einem fremden Land. Arme Leute pissen die Hunde an, mich biss ein Hund. Dieser Biss brachte mir hundert Kronen ein. Von diesem Geld mietete ich mir ein Zimmer, kaufte Papier und schrieb dieses Buch.«
- 51 Kupfer Jensen 1982, s. 7.
- 52 Iflg. mail til mig 19.01.2024.
- 53 Piscator var som instruktør den store inspiration for Per Knutzon, som blev den, der for alvor satte Brecht op på danske scener, særligt på Riddersalen (Thing 1993, s. 159, 171, 229, 257f, 413, 650f, 657, 662, 667ff, 747, 1063). Og Piscator kendte Manja jo rigtig godt fra Berlin, som det fremgår af teksten. Om kunstnernes verden i 1920'ernes Berlin, se fx Rydal Jørgensen & Degel 2022.
- 54 Wilde 1965.
- 55 Manjas arkiv (KB).
- 56 Gadegaard Pedersen 2016.
- 57 Iflg. bl.a. ty. Wikipedia.
- 58 Feks. literaturland-thueringen.de/personen/theodor-plievier
- 59 Wilde 1965, s. 142.
- 60 Wilde 1965, s. 517.
- 61 Wilde 1965, s. 520.
- 62 Wilde 1965, s. 146f.
- 63 Manjas arkiv (KB).
- 64 Schade 1982. Piscator giftede sig i 1936 i Paris med danser og koreograf Maria Ley (Goertz 1974, s. 94).
- 65 Wilde 1965, s. 235, 242.
- 66 Wilde 1965, s. 245.
- 67 Wilde 1965, s. 304.
- 68 Wilde 1965, s. 364.
- 69 Wilde 1965, s. 432.
- 70 Plievier 1960.
- 71 Kupfer Jensen 1982, s. 7.
- 72 Goertz 1974, s. 28 (»Der Kaiser ging, die Generale blieben«, min overs.). Se også Schneider 2002, s. 64f, selv om Plievier ikke her er nævnt.
- 73 Plievier 1960, bagsiden; bundesstiftung-aufarbeitung.de/de/recherche/kataloge-datenbanken/biographische-datenbanken/theodor-plievier

- 74 Stremmel 2018 (»Berlin gilt als Inbegriff des Lasters und der Dekadenz«, min overs.).
- 75 Se også f.eks. Das Gupta 2023.
- 76 Ebbesen Jensen & Abildgaard 2023.
- 77 Weitz 2020.
- 78 Wassermann 2023, s. 106.
- 79 Schneider 2002, s. 14.
- 80 Martins nevø Martin skrev i en mail 19.01.2024 til mig: »Esther Gretor skrev bl.a. bogen *Katten Mju*, som Manja forærede mig og min bror [Karsten Thybo Jensen]. Det er en allegori over jødeforfølgelser, hvilket jeg ikke forstod. Jeg syntes blot den var ubehagelig«. Bogen *Katten Mju* udkom 1952 på Grafisk Forlag med illustrationer i farver af Kamma Svensson.
- 81 Manjas arkiv (KB).
- 82 Schade 1982.
- 83 Albert Daudistel måtte sammen med sin kone Edith rejse videre til Island, hvor de levede fattigt resten af deres liv. Hun skrev også, og de levede af hendes indtægter fra bl.a. islandske aviser. Deres tysksprogede manuskripter findes på Goethe-universitetet i Frankfurt am Main (ub.uni-frankfurt.de/nachlaesse/daudistel.pdf).
- 84 Pensionatet blev drevet af en Fru Mortensen, jf. Manjas arkiv (KB).
- 85 Poul Georg Lindhardt, teolog, 1942-80 professor i kirkehistorie ved Aarhus Universitet.
- 86 Stadshil 2023.
- 87 Genoptrykt 2015 (politiken.dk/kultur/boger/art5562030/L%C3%A6s-Politikens-oprindelige-anmeldelse-af-Mein-Kampf).
- 88 Den fattige godsejersøn Scavenius, der af uddannelse var cand. polit. og af erhverv diplomat, var udenrigsminister i de to radikale regeringer 1909-10 og 1913-20. Dertil aktiv i partioorganisationen frem til 1926. Udenrigsminister uden for partierne 1940-45 og statsminister 1942-45, idet regeringen dog holdt op med formelt at fungere 29.08.1943.
- 89 Faye Jacobsen 2023.
- 90 Sjøqvist 1973, s. 55ff; de.wikipedia.org/wiki/Georg_Gretor; Georg Moltveds kronik i *Politiken* 29.12.1945: »Georg Gregor« (e-avis.politiken.dk/p/politiken/29-12-1945/r/4/6-7/2669/869173).
- 91 Nogen officiel eller dækkende biografi af Gretor er ikke fundet, bortset fra den noget kortfattede på ty. Wikipedia, men der er spredte oplysninger på diverse danske (slægts) historiske fora og på enkelte tyske historiesider. Dertil altså Moltveds ovenfor nævnte kronik.
- 92 Dall 2007.
- 93 Thing 1993, s. 508, 646ff, 684ff, 812, 1055.
- 94 Manjas arkiv (KB). Udtrykket »den kommunistiske forfatter Martin Jensen« eller tilsvarende ses flere steder, jf. f.eks. Møller 2017, s. 58.
- 95 Gidé fik 1947 Nobelprisen. Martins nevø Martin skrev i en mail 19.01.2024 til mig: »Jeg mener at huske, at Last var i København i forbindelse med den danske udgivelse af hans bog *Bontot og hans ven*. I hvert fald fik jeg et dedikeret eksemplar (som desværre for længst er væk), og jeg har en uklarerindring om, at jeg var stolt over at have fået den direkte af forfatteren. Men jeg var en stor dreng og mødte mange forfattere og malere hos Manja, som jeg mere eller mindre husker.« *Bontot og hans ven* udkom på dansk 1960.
- 96 Russisk forfatter, som fik stor indflydelse på realismens udvikling, ikke mindst i Danmark (denstoredanske.lex.dk/Ivan_Turgenev).
- 97 Manjas arkiv (KB). Sådanne »kloge og vittige replikker« finder man også til udklippene i Martins scrapbøger, bl.a. ved anmeldelser af *Vestenvind* (Martins arkiv, KB).
- 98 Manjas arkiv (KB).
- 99 Holch Andersen & Skipper 2018; Thing 1993, s. 667ff; se endvidere Gyldendals Teaterleksikon (teaterleksikon.lex.dk).
- 100 danskefilm.dk/skuespiller.php?id=311
- 101 Nørregaard 2023.
- 102 Thing 1993, s. 669ff; Gyldendals Teaterleksikon (teaterleksikon.lex.dk).
- 103 Andreasen 1980, s. 83; Gyldendals Teaterleksikon (teaterleksikon.lex.dk). Om Berlau og Brecht, se Andreasen 1980, s. 50f; Andreasen 1978, s. 13f
- 104 Gyldendals Teaterleksikon (teaterleksikon.lex.dk/Dagmar_Andreasen); Nørregaard 2023, s. 382, 394, 398, 402, 495f; Jørgensen 2002.
- 105 Gelsted var kulturmedarbejder ved det kommunistiske *Arbejderbladet*, hvori han bl.a. skrev om teater og maleri. Han anmeldte Brechts teater positivt, og det samme gjaldt malere som Egill Jacobsen, Richard Mortensen og Ejler Bille (Thing 1993, s. 229).
- 106 Andreasen 1980, s. 45; blandt bidragyderne nævnes andetsteds Edvard Heiberg og Børge Houman, jf. Lundqvist 1976; Jørgensen 2002.
- 107 Arkitekt Mogens Voltelen var som ung stærkt engageret på den kulturradikale venstrefløj; vedr. RT, se Jørgensen 2002.
- 108 Nørregaard 2023.
- 109 Andreasen 1978, s. 7ff; Nørregaard 2023, s. 126, 493, 496ff. Det er her vigtigt, at Andersen ikke forveksles med en anden person – en HIPO-mand fra Roskilde, som datidens medier omtalte som »den døde murer« i forbindelse med retsopgøret efter Befrielsen. Mandens navn var Knud Anton Jensen, og han blev i Østre Landsret idømt 14 års fængsel (Larsen 2023, s. 179-180, 198-199).
- 110 Andreasen 1978, s. 7ff.
- 111 Fjeldsøe 2013, s. 287; Andreasen 1978, s. 10.
- 112 Berlau 1986, s. 51.
- 113 Haarmann & Hesse 2014, s. 738ff.
- 114 Kari 1952, s. 180. Kari var selv frivillig i Spanien 1937-38 – bl.a. ved Ebro (Heiberg 2009, s. 21, 33, Skipper 2010, s. 61ff) og senere aktiv i den sovjetiske sabotageorganisation kendt som Wollweber-organisationen, der forsøgte at sænke især tyske og italienske skibe (jf. bogrummet.dk/boganmeldelser-forfatter/leo-kari). Om Wollweber-organisationen henvises

- i øvrigt til Thomas Hees artikelserie i *Politiken Historie* nr. 30, august 2023. Kari var senere aktiv i modstandskampen under den tyske besættelse af Danmark, jf. Frihedsmuseets modstandsdatabase (modstand.natmus.dk/person.aspx?34934). I Thy er han kendt som manden, der ejede Trægården i Langvad, da den brændte i julen 1969, hvorefter han solgte ejendommen til Det Ny Samfund, som næste sommer etablerede Thylejren (Øvig Knudsen 2011, s. 142, 146ff, 162, 175, 272, 456, Heiberg 2009, s. 22).
- 115 Min formodning er, at Manja har medbragt et eller andet dokument, hvoraf det er fremgået, at hun hed Leibovicaite. Men Leas dokumenter har vist, at hun hed Smiljun. Hun er derfor blevet spurgt om sit fødenavn, og så har hun fundet det lettere at opgive farens efternavn frem for at skulle forklare om litauisk navneskik.
- 116 Københavns Rådhus' vielsesregister, s. 235, vielse nr. 2635/1937.
- 117 Tvevad 2023; Scherfig & Krautwald & Madsen & Zarlign 2014; Sohn 2007b, s. 101ff. De internationale brigader blev oprettet 17.10.1936 i Albacete og nedlagt i løbet af 1938 – fra hele verden meldte sig op mod 40.000, heraf 450-500 danskere (ikke alle er registreret, da det var ulovligt at melde sig; for de overlevendes vedkommende måtte de i politiforhør ved hjemkomsten, og senere blev de så arresteret efter indførelsen af kommunistloven 1941, jf. Jørgensen 1986, s. 220ff); her jf. *Arbejderen* 2014 (arkiv.arbejderen.dk/kalenderopslag/de-danske-spaniensfrivillige-mindes) og *denstoredanske.lex.dk/Spaniensfrivillige*; Preston 2013, s. 248, 361, 406, 490, 514.
- 118 *denstoredanske.lex.dk/Ebro*; Kari 1952, s. 159ff; Scherfig & Krautwald & Madsen & Zarlign 2014, s. 277, 281f, 288f; Preston 2013, s. 422, 425.
- 119 Jørgensen 1986, s. 223 (denne liste er igen sammensat af to lister, nemlig en liste, der befinder sig på Det Kgl. Bibliotek, formentlig i Karis arkiv, og et kartotek, som dengang fandtes hos Sammenslutningen af Spaniensfrivillige – 17. oktober); Kari 1952, s. 129, 171f, 180; Møller 2017, s. 279, 298ff.
- 120 Oplyst af Allan William Christiansen, formand for De Spaniensfrivilliges Venner.
- 121 *denstoredanske.lex.dk/Martin_Andersen_Nexo*
- 122 Berlau 1986, s. 51.
- 123 Nørregaard 2023, s. 498f, 515.
- 124 Berlau 1986, s. 68.
- 125 Nørregaard 2023, s. 671.
- 126 Andreasen 1978, s. 16ff; Scherfig & Krautwald & Madsen & Zarlign 2014, s. 291ff.
- 127 Andreasen 1978, s. 20ff.
- 128 Andreasen 1978, s. 28ff.
- 129 Andreasen 1978, s. 7f.
- 130 Haarmann & Hesse 2014, s. 738ff. I hvert fald fremgår det af Manjas arkiv, at ægteskabet var »proforma«, men måske var der også tale om ulykkelig kærlighed fra Henrys side, jf. digtet, for Manja skrev også, at Lea ikke ville tale om Henry eller hjælpe med at fremskaffe materiale til Dagmar Andreasens bog.
- 131 *biografiskeleksikon.lex.dk/Carl-Henning_Pedersen*; *kvindebiografiskeleksikon.lex.dk/Else_Alfelt*; *biografiskeleksikon.lex.dk/Else_Alfelt*
- 132 Andreasen 1978, s. 7, 35.
- 133 *denstoredanske.lex.dk/Agnete_Therkildsen*; *denstoredanske.lex.dk/Ejler_Bille*. Om COBRA og andre kunstneres forhold til kommunismen og DKP efter 2. Verdenskrig, se Mariager 2024, s. 200ff; Jensen 1984, s. 139, 142, 148; Thing 1993 s. 707ff.
- 134 Martins nevø Martin fortalte i en mail 19.01.2024 til mig: »Som et personligt kuriosum kan jeg nævne, at da jeg i 1962 begyndte som kostelev, boede jeg på et værelse, hvor jeg engang kravlede ud på taget og fandt i blyindfatningen om vinduet Martins og Eilers navne ridset ind. Jeg ridsede straks mit eget ind som minde om, at min navnebror og jeg havde boet på samme værelse.« Manjas arkiv (KB) indeholder mange breve og postkort fra Agnethe Therkildsen og Ejler Bille; Martins arkiv (KB) indeholder hans bevis for nysproglig studentereksamen, ligesom æske nr. 1 også indeholder hans bevis for at have bestået filosofikum på Københavns Universitet med karakteren ug.
- 135 Se især Miles 1994.
- 136 Dette fremgår bl.a. af Hanne-Vibeke Holsts romanbiografi om Sonja Ferlov. Bogen bygger ifølge diverse interviews f.eks. *Historie*, nr. 74, december 2022, udg. Gyldendal, med forfatteren på indgående kildestudier og flere interview (Holst 2022). Se også Dahlmann Olsen 1971; Stabell 1990; Mariager 2024, s. 200ff; *kvindebiografiskeleksikon.lex.dk/Lisbeth_Munch-Petersen*; *denstoredanske.lex.dk/Lisbeth_Munch-Petersen*; *trap.lex.dk/Lisbeth_Munch-Petersen*
- 137 Om folkene bag »linien« skrev Thing: »*Gruppen opfattede sig ikke blot som revolutionær, men tillige som marxister og kommunister. Men især var de jo freudianere*« (Thing 1993, s. 696ff); Naja Pedersen 2007.
- 138 *denstoredanske.lex.dk/Christian_Poulsen_-_keramiker*; *biografiskeleksikon.lex.dk/Vilhelm_Bjerke-Petersen*; *biografiskeleksikon.lex.dk/Richard_Mortensen*; Andersen & Kjærulf Møller 2000, s. 5.
- 139 Sohn 2007a, s. 9ff. Filminstruktør Laurits Munch-Petersen, der er søn af Lisbeth og Gustafs datter, keramiker Ursula Munch-Petersen, producerede 2015 en film om sin morfar. Den fik titlen *Skyggen af en helt* (filmcentralen.dk/grundskolen/film/skyggen-af-en-helt-0). Filmen viste sig at være noget kontroversiel i sin fortælling om digteren, jf. f.eks. Asger Schacks debatindlæg i *Information* 20.06.2015 (information.dk/kultur/2015/06/urent-trav-gustaf-munch-petersen-dokumentaren-skyggen-helt).

- 140 Jørgensen 1986, s. 188f, 193ff, 207, 223, 227; Kari 1952, s. 50, 142, 154ff; Møller 2017, s. 53, 58, 67ff, 73, 118, 238ff, 319, 382; Sohn 2997a, s. 150ff.
- 141 Skipper 2010, s. 61ff.
- 142 Møller 2017, s. 68, 239ff, 319, 395; Hee 2023, s. 48ff; det erklæret venstreorienterede Leksikon for det 21. århundrede (leksikon.org/art.php?n=1794 og leksikon.org/art.php?n=1538). Polarforsker, journalist og forfatter Peter Freuchen mener, han var den sidste dansker, der så Arne Munch-Petersen i live, da han tilbragte en aften med ham i en varieté i Moskva (Freuchen 1963, s. 331). Sohn 1992; Sohn 2007b; Jensen 1984, s. 113f, 121, 123f.
- 143 Sohn 2007a, s. 153ff, 161.
- 144 Faurby 2009, s. 212; Fuglsang 1981.
- 145 *Arbejderen*, 17.11.2006. Sangen kan findes på YouTube.
- 146 danmarkshistorien.dk/vis/materiale/joedeaktionen-og-evalueringen-af-danske-joeder-i-oktober-1943
- 147 Manjas arkiv (KB).
- 148 Manjas arkiv (KB).
- 149 Kupfer Jensen 1982, s. 8. Martins nevø Martin husker også, at hun har fortalt ham det samme, skrev han i en mail til mig 19.01.2024.
- 150 Modtaget fra Allan Falk, Selskab for Jødisk Historie.
- 151 Den norske Relief-Central i Stockholm blev oprettet 1940 efter den tyske besættelse af Norge for at afhjælpe situationen for norske flygtninge i Sverige og trængende i Norge. 1944 indgik centralen under den svenske medicinaldirektor, men fortsatte i øvrigt sit arbejde til krigens slutning (arkivverket.no). Omtales som en af de organisationer, der hjalp jøder til at undslippe Shoah (Holocaust), jf. hjemmesiden for The Institute for the Study of Rescue and Altruism in the Holocaust (holocaustrescue.org/rescue-organizations-2), der henviser til Persson 2009, s. 38 (se også s. 43, 64, 224f, samt Persson 2003, s. 70f). Leder af centralen 1940-44 var Niels Christian Ditleff, som før krigen havde været norsk ambassadør til Polen, Tjekkioslovakiet og Rumænien, og som i høj grad var involveret i redningsaktionen 1944-45 for norske og danske kz-fanger (Persson 2003 og Persson 2009).
- 152 Rina Emilia Branting (født Carlsdotter Lind) var gift med det svenske rigsdagsmedlem Georg Branting, søn af Hjalmar Branting, der var Sveriges første socialdemokratiske statsminister. Georg var ikke, som man kunne tro, kommunist (Jørgensen 1986, s. 183), men socialdemokrat. Han gik dog imod partilinen i spørgsmålet om den spanske borgerkrig, hvor et norsk-svensk kompagni blev opkaldt efter ham (Jørgensen 1986, s. 183), og han måtte af den grund forlade partiets ledelse. 2003 kom det frem, at ægteparret Branting skulle have været sovjetiske agenter (sv. Wikipedia). At Branting ønskede dialog mellem øst og vest under Den kolde krig fremgår også af hans deltagelse i de såkaldte East-West Round Table Conferences fra 1959 og et tiår frem. Deltagerne var parlamentarikere og akademikere, og det er kendt, at det var Branting, som 1960 inviterede Finn Moe med til disse møder. Moe var en norsk socialdemokratiske politiker med stor international erfaring og en kraftfuld støtte af statsminister Einar Gerhardsens politiske linje med kritisk dialog med Sovjetunionen. Det startede med Gerhardssens besøg i Moskva 1955 for at undersøge skiftet i USSR's politik efter Stalins død og Khrusjtjovs overtagelse af magten – et besøg, som dog også havde andre formål, herunder fanger og energisamarbejde (Myklebost & Bones 2012, s. 1, 156, 174ff; Frey 2020, s. 512).
- 153 AT 27.07.1945.
- 154 Martins arkiv (KB).
- 155 Mail af 22.05.2024. Axel Pedersen Hole, født i Semb på Thyholm, student fra Birkerød 1930 (ligesom Martin og Bille), jf. *Den Danske Lægestand* 1965-82 (bind I, s. 614, m.v.).
- 156 TAT 25.01.1945.
- 157 TAT 22.01.1945.
- 158 Karl Andreas Teilmann, jf. *Den Danske Lægestand* 1936-49 (s. 706) og hannet.dk/19781
- 159 TAT 14.07.1947.
- 160 Martins Arkiv (KB).
- 161 Martins arkiv (KB).
- 162 Kirk 1949.
- 163 Manjas arkiv (KB).
- 164 Sørensen 1989.
- 165 På et åbent postkort, dateret 14.04.1944, skrev Lundbo dog fortsat »De« til Martin, idet han takkede ham for en radioudsendelse dagen før, hvor Martin åbenbart bl.a. havde refereret til Henrik Pontoppidan.
- 166 TD 15.09.1980. *Med kors over døren* udkom ifølge enkelte lister 1933, herunder i en værkfortegnelse i Martins arkiv (KB), men de fleste steder står der, at bogen udkom på Carit Andersens Forlag – uden årstal. Andersen udgav dog et genoptryk 1943. Årstallet for førsteudgivelsen synes stadig usikkert, selv om Rosendal kan have været en tidlig læser. Men den bog kan jo ikke, som Manja skriver, være skrevet på den skrivemaskine, de købte efter brylluppet 1936, hvis den var udkommet tre år tidligere. I øvrigt angives førsteudgivelsen at være sket på Arthur Jensens Forlag.
- 167 Schade 1982.
- 168 Manjas arkiv (KB). Helge Tønnesen, mangeårig forvalter på Det Kgl. Bibliotek, i ungdommen i Esbjerg aktiv i modstandsbevægelsen, eftersøgt og flygtet til Sverige, hvor han blev tilknyttet flygtningeadministrationen. Efter hjemkomsten ved Befrielsen startede han et omfattende arbejde med indsamling af illegale blade og skrifter, som i dag danner grundstammen i KB's beholdning af sådanne. 1967 medredaktør på bogen *Den illegale Presse* 1940-45. (Vestkysten, 24.07.1973; *Berlingske Tidende*, 05.03.1988).
- 169 Schade 1982.
- 170 Schade 1982.
- 171 I mails til mig 19.01 og 22.05.2024.
- 172 Schade 1982.
- 173 Se litteraturpriser.dk, hvor også tidl. modtagere kan findes.

